

ГОДИШНИКЪ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ — КНИГА XXXV. 1.
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ HISTORICO-PHILOLOGIQUE TOME XXXV. 1.

ВЪРАТА
НА
ПЪРВОБЪЛГАРИТЪ
ОТЪ
ПРОФ. В. БЕШЕВЛИЕВЪ

DIE RELIGION DER PROTOBULGAREN

VON
PROF. W. BESCHEWLIEW

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR
1939

Вѣрата на първобългаритѣ

Уводъ

Византийскитѣ хронисти, които разказватъ за покрѣстването на първобългаритѣ¹, предаватъ съ различни подробности факта, че българитѣ напуснали езичеството и възприели християнската вѣра. Обаче нито единъ отъ тѣхъ не съобщава, какво е било въ сжщностъ това езичество. Само случайно и откъслечно въ връзка съ съвсемъ други събития нѣкои византийски извори споменаватъ известни първобългарски вѣрвания и религиозни обичаи.

Сжщо така откъслечно и случайно е засѣгната и разгледана вѣрата на първобългаритѣ и въ по-старата научна историческа книжнина. Това се дължи отъ една страна на оскѣднитѣ сведения за религията на първобългаритѣ, а отъ друга страна на обстоятелството, че тя не е представлявала прѣкиятъ предметъ на изследване въ съчинението на даденъ авторъ. Често известни религиозни обичаи сж приведени само като доказателства за неславянския произходъ на българитѣ. Споредъ теорията, която застѣпва известенъ авторъ², тѣ служатъ да докажатъ, че първобългаритѣ сж били по произходъ татари³,

¹ Вж. подробно за това събитие у В. Н. Златарски *История на българската държава* I 2, 26 и сл. (София 1927).

² Вж. за тѣзи теории подробно у И в. Д. Шишмановъ *Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ* въ МСБНУК XVI–XVII, 505 и сл. Не ми е известно, дали има нѣщо за първобългаритѣ, за тѣхния произходъ и вѣра въ съчинението на француския ориенталистъ J. De guignes *Histoire générale des hunes, des turcs, des mongols et des autres tartares occidentaux* Paris MDCCLVI и сл.

³ Joh. Chr. von Engel *Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie der Neuern Zeiten* durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und England ausgefertigt. 31 Theil, Halle 1797, 252: „Die Sitte ihrer Fürsten, Thiere zu opfern, sich die Füße im Meer zu waschen, eine Menge Keksweiber zu halten, von diesen in niedergestreckter Stellung, von der Armee mit Geschrey empfangen zu werden ist tatarisch-orientalisch“. — 327: „Hier liss er nach seinem Volksgebrauch Menschen und Thiere opfern, wusch sich am Ufer des Meers die Füße, besprenge seine Armee mit Wasser, unter dem Freudenschrey der Seinigen, und begab sich, nachdem er vergebens vom Kaiser verlangt hatte, einen Wurfspiess in das goldene Thor abzuschiesen, dass er darin stecken bliebe (wahrscheinlich ein Bulgarisches Zeichen vom Eigenthumsrecht), mitten durch den zur Erde gebeugten und ihm hochpreisenden Chor der Keksweiber in sein Zelt. Alle diese Gebräuche sind so sehr nach Türklisch-Orientalischem Geschmack, dass man wol darin unmöglich die wahre Abkunft der Bulgaren vekennen kann“. — 329: „Der Fortsetzer Constantins berichtet uns hiebey, dass Leo den Frieden nicht auf christliche,

смѣсени⁴, урало-чуди⁵, фини⁶, тюрки⁷ или най-сетне, че тѣ не доказватъ неславянския произходъ

sondern auf Bulgarische Art beschworen habe; er habe nemlich unter Anrufung jener Götter, denen die Bulgaren opferten, Hunde entzweygehauen, und sodann aus ihren Bechern mit ihnen getrunken“. Къмъ това забележка: Den nöthlgen Gebrauch von dieser Erzählung haben wir schon in der Einleitung gemacht. Es ist dies nemlich eine alte Cumanisch-Tatarische Sitte, und ein neuer Beweis für die Tatarische Abkunft der Bulgaren“. — На стр. 335 и сл. сж приведени нѣкои отъ отговоритѣ на папа Николай, които се отнасятъ до вѣрата и обичаитѣ на българитѣ.

⁴ Ch. M. Fraehn *Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgharen aus Ibn-Foszlans Reiseberichte* въ Mémoires de l'acad. imp. de St. Petersbourg VI серия, т. I (1832). 572—577 ми бѣше недостъпно, но отъ бележитѣ на Шишмановъ Критичень прегледъ и пр. въ МСБНУК XVI—XVII 545 и сл. изглежда, че както обичаитѣ, така и религията на българитѣ е била отдалечъ засѣгната въ връзка съ произхода на българитѣ.

⁵ P. Jos. Šafařík *Slovanske starožitnosti* II Praha 1863, 178 и сл.: Rovnou měrou i způsobové a obyčejové pakovníkŭ z rodu Bulharŭv naprosto jsou neslovanští, jako zabíjení lidí a hovad v obět' bohŭm, posvátné mytí nohou v moři, množství ženin, při vzezření knížete tváří k zemi padajících a jej velebicích, přednášení koňského ocasu před vojskem místo praporu, skládání přísahy na obnažený meč a rozsekávání při tom psŭv na póly, užívání člověčích lbŭv místo číší, bití zlodějŭv na potazu kyjem ve hlavu a kláni jich železnými klikatými háky v boky, nošení širokých nohavic na způsob Turkŭvspouštění se na kolena a zadem na paty při sedání (obyčejem Peršanŭv), přednost levého boku před pravým co čestného místa, časné zakorenění se mohamedanské viry mezi Bulhary podunajskými, jejíž sledové podlé dopisu papeže Mikuláše i po přijetí křesťanství (860—866) ještě u nich se spatřovali, jmenovitě mnohoženství, přijímání svátosti bez pásu, přikrývání hlavy turbanem ve chrámech, pověřivé zabíjení hovad, saracenskė knihy atd.“

⁶ R. Roesler *Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens* Leipzig 1871. 239 и сл. Тукъ се привеждатъ нѣкои отъ най-известнитѣ български религиозни обичаи, като се забелязва: (Als Feldzeichen gebrauchten sie Rossschweife), ein auch bei Türken häufiger Gebrauch ... 240 (Bei dem Abschlusse von Verträgen opferte man Hunde). Derselbe Gebrauch herrschte bei den heidnischen Ungarn; P. Hunfalvy *Ethnographie von Ungarn* Budapest 1877, 254 като изрежда нѣкои по-важни религиозни обичаи, споменува: daß sie ihre Haare abschnitten und einen Turban aus Linnen Tragen, was ebenso altmagyarische wie türkische Sitte gewesen.

⁷ H. Vámbéry *Der Ursprung der Magyaren* Leipzig 1882, 55 и сл.

на първобългаритѣ¹. Вѣрванията и вѣрскитѣ обичаи на първобългаритѣ сж само споменати и въ трудоветѣ, посветени изобщо на българската история². Едва презъ последнитѣ

¹ Юрий Венелинъ *Древние и нынѣшніе Болгаре* I Москва 1829, 51, като привежда жертвоприношенията и обредитѣ извършени при обсадата на Цариградъ отъ Крума, забелязва: „Сіе доказательство такъ маловажно, что даже не стоить вниманія; будто бы подобныхъ правовъ и обыкновеній не било у Славянскихъ племень!“ Като доказательства споменува човѣшкитѣ жертви у балтийскитѣ славяни, жертвоприношенията на руситѣ въ единъ островъ при вливането на Днепъръ въ Черно море, многото наложници на Владимиръ Великий и др. Д. Иловайскій *О славянскомъ происхожденіи Дунайскихъ Болгаръ* Москва 1874, 45 и сл.: „Если сравнимъ нѣкоторые обычаи въ частности, то опять встрѣтимъ общеславянскія или общеварварскія черты. На примѣръ, клятва на обнаженномъ мечѣ была также въ обычаѣ у Руссовъ; употребленіе челоуѣческихъ череповъ вмѣсто чашъ, было присуще чуть ли не всѣмъ варварскимъ народамъ; мы находимъ его у Германцевъ даже въ VI вѣкѣ, если припомнимъ исторію Лангобардскаго короля Альбоина. Знамена или стяги съ конскимъ хвостомъ (столь свойственныя народу, недавно вышедшему изъ кочеваго, коннаго быта), предпочтеніе лѣвой стороны, сидѣніе подставъ колѣна на пятахъ (притомъ „по обычаю Персовъ“, народа совсѣмъ не турецкаго), широкіе шаровары (по извѣстію Ибнъ-Фоцлана бывшіе въ употребленіи также у Руссовъ) и пр. и пр. — все это такія черты, которыя никакъ нельзя признать финскими по преимуществу“ 51 и сл. ... Извѣстно, что жертвоприношенія, и даже челоуѣческія, были въ обычаѣ у Руссовъ еще во второй половинѣ X вѣка. Въ числѣ нѣкоторыхъ языческихъ обрядовъ у Болгаръ было разсѣченіе собакъ на части. Но и Руссы дѣлали тоже самое, судя по извѣстію Ибнъ-Фоцлана“.

² Вж. А. Гильфердинга *Собрание сочиненіи* I (С.-Петербургъ, 1868) 27: „Нѣкоторые обычаи Болгаръ за Дунаемъ указываютъ также на азиатское вліаніе: они ходили въ чалмахъ, ѣли на полу, носили конскій хвостъ (бунчукъ) вмѣсто знамени, для присяги ставали передъ собою саблю ... Езыческая религія Болгаръ-завоевателей была вѣроятно также мало развита, какъ и религія другихъ родственныхъ имъ кочевниковъ. Мы знаемъ только, что они поклонялись солнцу, мѣсяцу и звѣздамъ. Они имѣли также какое-то религіозное почтеніе къ собакамъ. Для особеннаго утвержденія клятвы, они брали въ свидѣтельство собаку и разрубали ее пополамъ“. К. Иречекъ *Исторія на Българитѣ* изд. Славчевъ, София 1929, 90; С. Jireček *Geschichte der Serben* I Bd. Gotha 1911, 190: „Idole werden in der Antwort des Papstes Nikolaus I. an die Gesandten des Fürsten Boris erwähnt, Menschen- und Tieropfer bei der Belagerung von Konstantinopel durch den Fürsten Krum“; Tomaschek *Bulgaroi* въ Pauly Wissowa, Real-Encyclopädie Bd. III 1044 и сл.: „Zum türkischen Ursprung der alten B, stimmt auch alles, was über die Sitten und Bräuche derselben überliefert wird ein Rossschweif (türk. *tugh*) galt als Banner. Links galt wie bei den Hunnen für die Ehreseite. Bei Gelagen tranken sich der Chagan und die Magnaten aus den Schädeln der feindlichen Heerführer Gesundheit zu ... vor Annahme des Christentums huldigten die B. der Sonne, dem Monde und den übrigen Sternen (Theophylact. archiepisc. III p. 497) und brachten ihren Naturgöttern Menschenopfer dar; die Utiguren verehrten Götzenbilder aus Silber und Bronze“; Сжщо въ Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, Jhrg. 28 (1877) 682 и сл. — Забележително е, че нито у В. Н. Златарски *Исторія на българската държава*, нито у St. Runciman *A History of the first Bulgarian Empire* London 1930 се споменува нѣщо за вѣрата на първобългаритѣ, макаръ за тѣхното покръстване да е отдѣлено много мѣсто.

десетилѣтия, когато интересътъ къмъ първобългаритѣ нарастна значително, се появиха нѣколко изследвания върху отдѣлни въпроси изъ областта на първобългарската вѣра, както и опити за нейното цѣлостно излагане: В. Н. Златарски *Клятва у езическихъ болгаръ* въ „Сборникъ въ честь В. Н. Ламанскаго“, Петроградъ 1905, 253 и сл.; Сжщиятъ *За българската договорна клятва* въ История на българската държава I, 1, 434 и сл.; Г. И. Кацаровъ *Клетвата у езическитѣ българи* въ Сп.БА III (1912) 113 и сл.; В. Бешевлиевъ *Чаши отъ черепи у прабългаритѣ* ГСУиф. XXII (1926); Г. Фехеръ *Мадарскиятъ конникъ. Погребални обичаи на прабългаритѣ* въ Изв. на Народ. етнографски музей VI (1926) 81 и сл.; В. Бешевлиевъ *Черепътъ на Никифора* въ сп. Вѣкове I, 1, 3 и сл.; В. von Arnim *Принасяне кучета въ жертва при царь Симеона* въ сп. Български Прегледъ II, 1, 91—98; В. Бешевлиевъ *Единъ новъ изворъ за вѣрата на първобългаритѣ* въ ГСУиф. XXXII 9; V. Grumel *Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités* въ Изв. истор. дружество XIV—XV 82 и сл.; Ю. Трифоновъ *Къмъ въпроса за византийско-български договори съ езически обреди* въ ИБАИ XI (1937) 263 и сл. — Г. Фехеръ *Прабългари* София 1929, 126 и сл.; Сжщиятъ *Религията ка прабългаритѣ* въ сп. Отецъ Паисий, год. II 208 и сл.; В. Бешевлиевъ *Гръцки и латински извори за вѣрата на прабългаритѣ* въ Изв. на Народ. етнографски музей VIII — IX 149 и сл.; Сжщиятъ *Религията на прабългаритѣ* въ Бълг. Истор. библиотека III 2, 29 и сл.

Настоящата работа представя въ основата си преработка на популярната статия въ Б.И.Б. съ нужния наученъ апаратъ и сжщевременно само опитъ за научно подреждане и излагане на известията за вѣрата на първобългаритѣ.

Извори

Изворитѣ, отъ които се черпятъ сведения за вѣрата на първобългаритѣ, сж много малко и незначителни. Тѣ могатъ да се раздѣлятъ на три вида: 1) литературни или писменни, 2) археологически и 3) езикови. Отъ тѣзи извори най-важни сж литературнитѣ. За съжаление сведенията на литературнитѣ извори сж откъслечни и случайни и въ по-голѣмата си часть представятъ само намеци за известни религиозни представи и обичаи у първобългаритѣ. Изъ между писменитѣ извори по количество и достовѣрностъ на сведенията първо мѣсто заематъ т. н. *Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum*.¹ Тѣзи „отговори“, както е известно, сж били донесени отъ българскитѣ пратеници, които князь Борисъ изпратилъ презъ 866 г. въ Римъ за да се допитатъ и получатъ наставления отъ Папа Николай I за установяването и устройството на Християнската църква въ България.² Отговоритѣ на папа Николай по запитванията на българитѣ сж безспорно единъ цененъ и автентиченъ изворъ за бита и вѣрата на първобългаритѣ. Обаче не всичко, което се съобщава тамъ, трѣбва да се приеме за безусловно първобългарско. Защото между въпроситѣ на българитѣ има навѣрно едни, които се отнасятъ до славянски обичаи, други, които засѣгатъ чисто византийски, възприети по-рано или на пѣтъ да бждатъ възприети съ покрѣстването отъ Византия (това важи особено за византийскитѣ църковни обреди и обичаи, които сж били различни отъ тѣзи на западната църква, срв. напримѣръ отговоритѣ 3, 6, 54, 55 и др.) и най-сетне трети, които могатъ да иматъ и мохамедански³ произходъ. Ето защо налага се едно изследване на

¹ Най-новото критично издание е на E. Perels въ M. G. H. *Epistolarum Karolini aevi IV, tomus VI, Berolini MCMXXV*. Български преводъ въ изданието на Д. Дечевъ *Отговоритѣ на папа Николай I по допитванията на българитѣ* София 1922, което ще бжде преиздадено.

² Вж. Златарски *История I 2, 85* и сл.

³ Вж. Ch. M. Fraehn *Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus dem X. Jahrhundert m. Chr.* въ *Mémoires de l'Acad. imp. de St. Petersbourg VI, 188*: „Wenn wir ferner schon in mehreren §§. von des Papstes Nicolaus I. Responsis ad consulta Bulgarorum, vom J. Ch. 866, Spuren, wie es scheint, von einem frühern Bestehen des Islams unter eben jenen Bulgharen an der Donan wahrnehmen, (z B. im §. 51 wo vom Vielweiberei, §. 55 wo vom Communicieren ohne Gurt, §. 66 wo voin Turban und bedeckten Haupte in der Kirche, §. 90 wo von gesetzmässigem Schlachten des Viehes, §. 103 wo von Saracenischen Bücher die Rede ist u. a. m.). Срв. *Responsa etc. 103: libri profani, quos a Saracenis vos abstulisse ac apud vos habere perhibetis.*

въпроснитѣ отговори отъ къмъ съдържание, за да се опредѣли съ положителностъ, кое е първобългарско, кое славянско, византийско и евентуално мохамеданско¹.

На второ мѣсто идватъ случайнитѣ известия на византийскитѣ хронисти, менологии, арабски писатели и други писмени паметници. Най-ценни сж сведенията на онѣзи византийски хронисти, които сж писали преди покрѣстването на българитѣ или малко следъ това, като напр. Теофанъ и др., или предаватъ известията на по-стари писатели. Разбира се както всички писмени извори тѣзи сведения се нуждаятъ отъ една преценка на тѣхната достовѣрностъ и добросъвестностъ.

Къмъ писменитѣ извори могатъ да се причислятъ и нѣкои отъ първобългарскитѣ каменни надписи, които засѣгатъ макаръ и отъ далечъ нѣкои религиозни представи на първобългаритѣ².

Най-незначителни сж езиковитѣ данни т. е. заключенията, които могатъ да се извадатъ отъ етимологията на нѣколко първобългареки думи за религиозния животъ на първобългаритѣ.

Орендизъмъ

Сжщественото въ всѣка религия е вѣрата въ една сила или въ нѣкакви сили, които могатъ да действуватъ и да се проявяватъ и спрямо които човѣкъ може да влѣзе въ нѣкакво отношение. Затова религията въ най-широкъ смисълъ на думата е отношението на човѣка къмъ такива сили³. Тѣзи сили или сила не винаги представятъ нѣкакви личии духове или богове. Напротивъ въ най-първобитния видъ религии се срѣща само

¹Приносъ за едно подобно изследване у автора „Къмъ нѣкои отъ отговоритѣ на папа Николай“ въ Изв. истор. дружество XIV—XV 72 и сл.

² Вж. В. Бешевлиевъ *Първобългарски надписи* въ ГСУиф. XXXI (1934) и „Добавки и оправки“ въ ГСУиф. XXXII (1936).

³Срв. опредѣлението на понятието религия отъ Фр. Пфистеръ: Religion ist das in Handlungen oder in Erzählungen oder in künstlerischer Gestaltung oder in begrifflicher Reflexion sich äussernde Verhältnis des Menschen zu einer nach dem Glauben des Menschen in irgendwelchen Wirkungen sich kundtuenden oder offenbarenden Kraft oder zu solchen Kräften (d. h. zur Gottheit) въ *Die Religion der Griechen und Römer* von Er. Pfister, Leipzig 1930, 21; Сжщиятъ *Volkskunde, Religion und Religionswissenschaft* въ Blätter zur bayrischen Volkskunde. Würzburg Heft 10 (1925) 43 и сл.; *Kultus* въ Pauly—Wissowa Real-Enzyklopädie Bd. XI 2106 и сл. Вж. сжщо В. Бешевлиевъ *Гръцки и латински извори за вѣрата на прабългаритѣ* 149 и сл.

вѣрата въ една безлична сила, която може да действува въ различень размѣръ и да се проявява по нѣкакъвъ начинъ въ всѣки предметъ, въ всѣко животно, въ всѣки човѣкъ, изобщо въ всѣки единъ по какъвто и да е начинъ осезаемъ обектъ. Съ тази сила сж изпълнени всички свещени предмети и особено боговетѣ, на която имено сила тѣ дължатъ своята божественостъ и свѣтостъ. Първобитниятъ човѣкъ вѣрва, че тази тайнствена сила е причина за всѣко особено действие на единъ човѣкъ, животно или природна сила. За него тя е животворна, тя е самиятъ животъ или сжщността на нѣщата. Тази чудотворна сила споредъ вѣрването на първобитнитѣ може да се предава отъ човѣкъ на човѣкъ, отъ предметъ на предметъ и т. н. Тя е прилепчива, тя минава въ всичко и въ всѣкиго, който идва въ допиръ съ предметъ или сжщество изпълнено съ нея.

Вѣрата въ гореозначената сила е най-ярко изразена у първобитнитѣ племена на Америка и Полинезия и затова тя е най-добре изучена у тѣхъ. У полинезитѣ тази сила носи названието „мана“, а у племето батакъ на о. Суматра — „тонди“. У индиянското племе ирокези тя се нарича „оренда“ и отъ тукъ вѣрата въ нея се означава съ орендизъмъ¹. Орендизъмъ е сжществена частъ на всички религии и затова той не липсва както въ най-първобитнитѣ така и въ найвисшитѣ. Орендизъмътъ е познатъ и на тюркскитѣ народи, както изрично отбелязва голѣмиятъ туркологъ Н. Vámbéry².

¹ Терминътъ „орендизъмъ“ е създаденъ отъ Фр. Пфисгеръ, вж. *Der Glaube an das „ausserordentlich Wirkungsvolle (Orendismus)“* въ *Blätter zur bayrischen Volkskunde*, Heft 11 (1927) 24 и сл.; Сжщиятъ *Die Religion der Griechen und Römer* 108 и сл. и passim; Fr. R. Lehmann *Mana. Der Begriff des „ausserordentlich Wirkungsvollen“ bei den Südseevölkern*, Leipzig 1922; K. Beth *Religion und Magie* 2 Aufl. Leipzig 1927, 206 и сл.; K. Thurnwald *Neue Forschungen zum Mana-Begriff* въ *Archiv f. Religionswissenschaft* Bd. XXVII (1929) 92 и сл. На български вж. М. Арнаудовъ *Очерки по българския фолклоръ* София 1934, 21, 366, 587 и сл.; В. Бешевлиевъ *Чаши отъ черепи у прабългаритѣ* ГСУиф. XXII (1926) 36 и сл.; Сжщиятъ *Гръцки и латински извори за вѣрата на прабългаритѣ* Изв. НЕМ VIII—IX 151 и сл.; Сжщиятъ *Религията на първобългаритѣ* въ БНБ passim.

² Вж. *Die Primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes* Leipzig 1879, 245: ... so werden wir ohne jegliche Anstrengung entdecken, dass beim primitiven Menschen der Turko-tatarischen Rasse die Idee der höchsten Gottheit mit dem Begriffe der unbegrenzten, dem menschlichen Blicke unzugänglichen geheimen Urkraft identisch gewesen, und dass er in allen ihm unerklärlichen Erscheinungen und Vorkommnissen des Lebens eben nur den Einfluss und die Wirkung dieser geheimen Kraft sah.

Орендистични представи

Лечебни камъни и почитане на камъни

Следи отъ орендистични вѣрвания се срѣщатъ и у първобългаритѣ. Въ 62-ия отговоръ на папа Николай I се съобщава, че преди да приематъ християнството първобългаритѣ открили нѣкакъв камъкъ, отъ който, ако нѣкой немощенъ вземѣлъ нѣщо, случвало се понѣкога да добие лекъ за тѣлото си, а понѣкога да остане безъ полза¹. Изворътъ не казва, какъвъ е билъ точно този камъкъ². Обаче отъ само себе си се разбира, че въпросниятъ камъкъ ще да е билъ нѣкакъ си по-особенъ отъ другитѣ, което е давало поводъ на българитѣ да вѣрватъ, че той притежава нѣкаква целебна свръхестествена сила, която е действувала при известни условия (*soleat aliquoties remedium corpori suo praebere, aliquoties vero sine profectu remanere*). Вѣрата въ лечебната сила на нѣкои камъни се срѣща и у други тюркски народи. Така напр. у сибирскитѣ тюрки за чудотворни се смѣтатъ едни особени черни камъни³. Арабскитъ писателъ Бакуи, като говори за Яхра, единъ градъ на тюркитѣ (= хазаритѣ?), съобщава, че „у тѣхъ се намира единъ камъкъ, които се употрѣбява успѣшно срещу известни болести“⁴.

Следи отъ почитане на камъни у първобългаритѣ се срѣщатъ и въ два не толкова сигурни случая. При разкопкитѣ въ скалистата мѣстность при с. Мадара е билъ откритъ камененъ блокъ, ограденъ съ стена близо до една постройка, за която се приема обикновено, че е нѣкакво светилище⁵. Този камененъ блокъ изглежда да е смѣтанъ за свѣщенъ и затова е билъ ограденъ съ стена. Постройкитѣ, както и оградата около каменния блокъ могатъ да произлизатъ отъ времето

¹ *Responsa* etc. 62: Refertis, quod lapis invegetus sit apud vos, antequam Christianitatem suscepissitis, de quo si quisquam ab aliquam infirmitateni quid accipit, soleat aliquoties remedium corpori suo praebere, aliquoties vero sine profectu remanere.

² Д-ръ П. Николовъ *Нашитѣ народни лѣкарства* въ ГСУ мед. фак. XIV (1934—1935) 339 подъ влияние навѣрно на нѣкакъв погрѣшенъ преводъ на въпросния отговоръ приеме, че камъкътъ билъ червенъ и го отъждествява съ червената глина — *argilla rubra*.

³ Н. Vámbéry *Das Türkenvolk* Leipzig 1885, 117; Същиятъ *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes* Leipzig 1879, 249 и сл.

⁴ Н. Freiherr von Kutschern *Die Chazaren* 2 Aufl. Wien 1910, 132: „Man findet bei ihnen einem Stein, der gegen gewisse Krankheiten mit Erfolg gebraucht wird“. За подобно суевѣрие въ древността вж. PWRE I 50.

⁵ Вж. Ив. Велковъ *Разкопки въ Мадара* въ сб. Мадара I (1934) 87 и сл.

преди идването на българитѣ, обаче несъмнено тѣ сж били използвани отъ българитѣ. Близко до Абоба-Плиска се намира мѣстността Девташлари. Това сж огромни каменни блокове, наредени въ правилни и неправилни групи. Правилнитѣ образуватъ правоъгълници съ по 5, 7 и 9 реда. Тукъ таме камънитѣ липсватъ. Височината на камънитѣ достига до 1.5 м. съ диаметъръ до 17 м. Предъ нѣкои групи се намира по единъ камъкъ, издѣлянъ въ форма на престолъ, обърнатъ къмъ групата¹. Може би и тѣзи камъни стоятъ въ нѣкаква връзка съ религиозния животъ на първобългаритѣ². Въ всѣки случай почитането на камънитѣ не е съвсемъ чуждо на тюркскитѣ народи. Така напр. якутитѣ иматъ особени камъни, които почитатъ, на които се молятъ и принасятъ жертви. Изобщо почитането на камъни се срѣща не само у народа съ шаманска религия (черемиси, буряти и др.)³, но и у други. То е известно на индуси, гърци, германци, славяни, маджари и др.⁴

Амулети

Първобългаритѣ както много други народи сж вѣрвали, че и предмети, направени отъ човѣшка рѣка могатъ да бждатъ изпълнени съ чудотворна сила и да бждатъ отъ полза за здравето на болни. Въ 79 отговоръ на папа Николай се съобщава, че у българитѣ немощнитѣ имали обичаи да носятъ

¹ К. В. Шкорпилъ *Мегалитическіе паметники* въ Извѣстія Рускаго Археолог. Института въ Константинополь X (1905), 373 и сл.

² К. Jireček въ *Archiv. f. slav. Philologie* XXI 1—2 Heft (1899) 612; Г. Фехеръ *Паметницитѣ на прабългарската култура* въ ИБА III 1925, 59.

³ G. Nioradze *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern* Stuttgart 1925, 35.

⁴ Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 29, 33, 617, II 140 и сл., 520, 616; Clemen *Die Religionen der Erde* München 1927, 30, 233; O. Gruppe *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* Bd. II München 1906, 773 и сл.; S. Wide und M. P. Nilsson *Griechische und römische Religion* Leipzig 1922, 230; E. Samter *Die Religion der Griechen* Leipzig 1914, 4; Pfister *Kultus* PWRE подъ *Kultus* 1214 и сл.; E. Maas *Heilige Steine* въ *Rhein. Museum* Bd. 78 (1929) 1 и сл.; E. Mogk *Germanische Religionsgeschichte und Mythologie* 2 Aufl. Berlin 1921, 22; Vámbéry *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes* Leipzig 1879, 249 и сл.; Vámbéry *Das Türkenvolk* Leipzig 1885, 117; G. Nioradze *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern* Stuttgart 1925, 35; G. Frazer *Der goldene Zweig* Leipzig 1928, 47 и сл.; M. Löhr *Kultus* въ *Eberts Reallexikon der vorgeschichte* VII 124 и сл.; Bächtold-Stäubli *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VIII 380 и сл.

нѣкаква връзка, окачена подъ шията за здраве¹. За съжаление и тукъ изворътъ не съобщава, каква точно е била тази връзка. Обаче ясно е, че въ случая се касае за единъ отъ онѣзи многобройни ржкотворни предмети, наречени амулети, талисмани, муски и пр., които се правятъ почти отъ всичко, за което се вѣрва, че може да съдържа свръхестествена лечебна, предпазна или отбранителна (апотропеична) сила като човѣшки нокти, кости, кръвъ, животни, растения, камъни, косми, върви, кожи и пр.². Обичаятъ да се носятъ амулети се срѣща у всички народи и презъ всички времена.

Понѣкога ролята на амулета могатъ да изпълняватъ разни магически знакове, думи и образи, които се начертаватъ или издълбаватъ върху предмети, камъни, постройки и пр. Така напр. на о. Критъ презъ критско-микенската епоха за да се поставятъ постройките подъ мощна закрила е била издълбавана свещената двойна брадва върху камъните употребени въ строежа³. За сжщата целъ старитѣ германци издълбавали своитѣ руни, кръстове и пр. върху камъни, украшения и др.. Може би този обичай да не е билъ чуждъ и на първобългаритѣ. Защото въ всички строежи, за които се предполага, че сж първобългарски, се намиратъ камъни съ издълбани по тѣхъ различни знакове. Тѣ не липсватъ дори и по водопроводнитѣ трѣби⁴. Обаче не е изключена възможността въ случая да се касае за каменодѣлски знакове съ нѣкакво профанно значение⁵.

¹ *Responsa* etc. 79: Perhibentes, quod moris sit apud vos infirmis ligaturam quamdam ob sanitatem recipiendam ferre pendentem sub gutture, requiritis, si hoc agi nos de cetero iubeamus; quod non solum agi non iubeamus, verum etiam nefiat, modis omnibus inhibemus: huius modi quippe ligaturae, phylacteria daemonicis sunt inventa versutiis.

² Fr. Pfister *Amulett* въ *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*. Hrsg. d. Hanns Bächtold-Stäubli, Berlin 1927 и сл., I 374 и сл.; A. Bertholet *Amulette und Talismane* въ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* 2. Aufl. Tübingen 1926 и сл. s. v.; G. Wilke *Amulett* въ *Eberts Reallexikon der vorgeschichte* I 158 и сл.; Pfister *Religion der Griechen u. Römer* 303 и сл., 328 и сл.; S. Seligmann *Die magischen Heil- und Schutzmittel aus der unbelebten Natur, mit besonderer Berücksichtigung der Mittel gegen den bösen Blick. Eine Geschichte des Amulettwesens* 1927.

³ Fr. Pfister *Die griechische und römische Religion* въ сборно съчинение C. Clemen *Die Religionen der Erde* München 1927, стр. 176 и обр. 77 и 78; Сжщиятъ *Die Religion der Griechen und Römer* 94; Ed. Lehmann *Erscheinungs- und Ideenwelt der Religion* въ *Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschlche* I (Tübingen 1925), 90.

⁴ К. Шкорпилъ *Знаки на строителномъ материалъ* въ Изв. Русс. Арх. Института въ Константинополѣ X 250 сл.

⁵ Andree *Etnographische Parallelen und Vergleiche* Neue Folge. Leipzig 1389, 74 и сл.

Свещень мечъ

Орендистичень характеръ могатъ да иматъ и оржжията. У първобългаритѣ мечтъ изглежда да се е смѣталъ изпълненъ съ свръхестествена сила. Защото споредъ 67 отговоръ на папа Николай българитѣ имали обичай, когато искали да обвържатъ нѣкого съ клетва за нѣкаква работа, да изнасятъ публично мечъ и да се заклеватъ въ него.¹ А както е известно заклеванията ставатъ въ такива предмети или сжщества, за които се вѣрва, че сж свещени т. е. изпълнени съ свръхестествена сила, която въ случай на клетвопрестжпване наказва виновника. Първобългаритѣ сж смѣтали меча, може би, не само за свещень, но и за олицетворение на нѣкакво божество. Въ всѣки случай почитането на меча като свещень предметъ се срѣща у много народи и дори у такива, за които се смѣта, че сж били въ родствени връзки съ първобългаритѣ или че сж били близки до тѣхъ въ културно отношение. Така напр. Херодотъ разказва въ своитѣ истории, че скититѣ имали обичай да поставятъ върху могила отъ съчки стариненъ желѣзенъ мечъ, да го тачатъ като Аресово изображение и да му принасятъ всѣка година въ жертва коне и другъ добитѣкъ.² Споредъ историка Амианъ Марцелинъ аланитѣ забивали всрѣдъ една могила голъ мечъ и го почитали като богъ на войната.³ Византийскитѣ историкъ Прискъ пѣкъ съобщава, че у хунскитѣ владѣтели билъ на голѣма почитъ т. н. мечъ на Ареса, който билъ свещень и за който се вѣрвало, че правѣлъ мощенъ своя притежателъ, види се, понеже билъ изпълненъ съ свръхестествена сила.⁴ Най-сетне византийскитѣ

¹ Responsa etc. 67: ... spatham in medium afferre, et per eam iuramentum agebatur...

² Herodot. IV 62: ἐπὶ τοῦτου δὴ τοῦ σηκοῦ ἀκινάκης σιδήρεος ἴδρυται ἀρχαῖος ἐκάστοισι, καὶ τοῦτ' ἐστὶ τοῦ Ἄρεος τὸ ἄγαλμα. τούτω δὲ τῷ ἀκινάκῃ θυσίας ἐπετείουσι προσάγουσι προβάτων καὶ ἵππων, καὶ δὴ καὶ τοῖσιδ' ἐτι πλέω θύουσι ἢ τοῖσι ἄλλοισι θεοῖσι.

³ Ammiani Marcellini *rerum gestarum libri* rec. C. Clark, II (Berolini 1915). lib. XXXI 2, 23: nec templum apud eos visitur aut delubrum, ne tugurim quidem culmo tectum cerni usquam potest, sed gladius barbarico ritu humi figitur nudus, eumque ut Martem, regionum quas circumcolunt praesulum verecundius colunt. У сжщия за квадитѣ XVII 12, 21: eductis mucronibus, quos pro numinibus colunt, juravere se permansuros In fide.

⁴ Excerpta de legationibus ed. C. de Boor, I (Berolini 1903) 142: σημαίνειν καὶ τοῦτο τὸν θεὸν τὸ τοῦ Ἄρεος ἀναφάναντα ξίφος, ὅπερ ὄν ἱερὸν καὶ παρὰ τῶν Σκυθικῶν βασιλείων τιμώμενον, οἷα δὴ τῷ ἐφόρῳ τῶν πολέμων ἀνακείμενον, ἐν τοῖς πάλαι ἀφανισθῆναι χρόνοις, εἶτα διὰ βοῶς εὐρεθῆναι. Jordanis *Romana et Getica* rec. Th. Mommsen. Berolini 1882, 183: addebat ei tamen confidentia gladius Martis inventus, sacer apud Scytharum reges semper habitus.

историкъ Менандъръ разказва, че ханътъ на аваритѣ Баянъ положилъ тържествено клетва предъ мечъ,¹ което показва, че и у този тюркски народъ мечътъ се е смѣталъ за свещенъ.²

Безкръвно убиване на животни

Споредъ първобитния възгледъ за сществуването на всѣки единъ човѣкъ и за неговото преуспѣване въ живота отъ много голѣмо значение е да притежава, колкото се може повече свърхестествената сила — оренда. Затова всѣки човѣкъ трѣбва да се стреми да запази непокътната и да увеличава постоянно своята оренда, като поглъща вещества, изпълнена съ нея. При животѣ сщества се вѣрва, че свърхестествената сила се недри главно въ кръвта, понеже тя дава видимо животъ на всички живи сщества.³ Ето защо у нѣкои народи сществува обичай животнитѣ предназначени за храна, така да се убиватъ, че да не имъ изтича кръвта, за да не се загуби свърхестествената сила. Подобенъ обичай изглежда да е сщществувалъ и у първобългаритѣ. Защото споредъ 90-ия отговоръ на папа Николай, тѣ питали между другото, дали е позволено да ядатъ животни или птици, убити само отъ човѣшки ударъ,⁴ а не умъртвени съ ножъ. Очевидно първобългаритѣ сж искали да знаятъ, дали този тѣхенъ старъ обичай не стои въ разрѣзъ съ схващанията на новата вѣра. Като успоредица на горното известие би могло да се приведе нѣкогашниятъ обичай на литовскитѣ селяни, които на

¹ Excerpta de leg. ed. de Boor II 473.

² За култа къмъ меча у келтитѣ: вж. още С. Clemen *Religionsgeschichte Europas* 315. Хетитскитѣ скални изображения отъ Язжликая показватъ сжщо единъ богъ — мечъ (Archiv für Orientforschung 1935, 75). У кавказкитѣ чечени е било обичайно да почитатъ нѣкакви семейни мечове на опредѣлени дни, вж. А. Closs *Die Religion der Semnonenstammes* въ сборното съчинение Indogermanen- und Germanenfrage. Salzburg—Leipzig 1936, 621 заб. 30. За култа изобщо къмъ оржжията вж. Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* usw. 129 и сл., II 423, 432; N. Söderblom *Einführung in die Religionsgeschichte* Leipzig 1920, 15; M. Löhr *Fetischismus* въ Eberts Reallexikon III 272 и сл.; Fr. Schwenn въ Arch. f. Rel.-Wiss. XX 299 и сл.; Scheffelowitz въ Arch. f. Rel.-Wiss. XXV (1927) 337 и сл.

³ Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* usw. I 37; Fr. Pfister *Der Glaube an das „ausserordentlich Wirkungsvolle“* въ Blätter zur bayrischen Volkskunde, Heft 11, Würzburg 1927, 29; Сжщиятъ въ RWRE XI 2114 и сл.; 2148; 2182; Fr. Dölger *Gladiatorenblut und Märtyrerblut* въ Vorträge der Bibl. Wartburg III 196 сл.; Wiedemann Arch. f. Rel.-Wiss. XXII (1923/24) 58 сл.

⁴ Responsa etc. 90: Animalia sive volatilia, si sine ferro mactentur, et solo ictu hominis percussa moriantur, si liceat comedi, sciscitamini.

есенния празникъ „сабариосъ“ преди да ядатъ отъ новото жито произнасъли една молитва и убивали съ дървена лъжица чрезъ удари по една кокошка и по единъ пѣтель, които следъ това изяждали.¹ Споредъ Херодотъ скититѣ имали обичай да одушаватъ животнитѣ, предназначени за жертва, навѣрно за да се запази кръвьта, а съ нея и свръхестествената сила.² Страбонъ пъкъ съобщава, че нѣкои маги убивали жертвенитѣ животни не сж ножъ, а съ боздуганъ.³ Това е ставало навѣрно за да се избѣгне проливането на кръвь, което въ персийската религия изобщо не се срѣща.⁴

Конска опашка

Освенъ въ кръвьта свръхестествената сила се крие и въ нѣкои опредѣлени части на животнитѣ, особено на тѣзи, които се смѣтатъ за свещени. Така у нѣкои народи животинската опашка се смѣта за седалище на нѣкаква особена сила. Въ Гвинея сжествува обичай да се отсича опашката на единъ волъ и да се принася въ жъртва за да се получи добра жътва.⁵ Въ култа на Митра опашката на бика е била, както изглежда, въплочение на житнитѣ класове.⁶ У старитѣ индийци опашката на жъртвеното животно не бивало да се осакатява.⁷ Споредъ Н. Oldenburg⁸ при разсичането

¹ Вж. J. G. Frazer *Der Goldene Zweig* Leipzig 1928, 699.

² Herodot. IV 60: καὶ ἔπειτα βρόχῳ περὶ ὃν ἔβαλε τὸν αὐχένα, σκυταλίδα δὲ ἐμβαλὼν περιάγει καὶ ἀποπνίγει.

³ Strabon. lib. II, 3, 15: Ἐν δὲ τῇ Καππαδοκίᾳ (πολὸν γὰρ ἐκεῖ τὸ τῶν Μάγων φύλον, οἳ καὶ πύραιθοι καλοῦνται: πολλὰ δὲ καὶ τῶν Περσικῶν θεῶν ἱερά), οὐδὲ μαχαίρα θύουσιν, ἀλλὰ κορμῷ τινὶ ὡς ἂν ὑπέρῳ τύπτοντες.

⁴ За безкръвно убиване на жъртвени животни чрезъ боздуганъ или удушване, а сжщо и на хора вж. W. Koppers *Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen* въ сборното съчинение *Die Indogermanen- und Germanenfrage*, Salzburg—Leipzig 1936, 341 съ забележка 102; 349 и сл.; 402. Споредъ Френъ българскиятъ обичай ималь мохамедански произходъ, вж. заб. 3 на стр. 7.

⁵ Frazer *Der goldene Zweig* 679 и сл.

⁶ Frazer *Der goldene Zweig* 680.

⁷ J. Schwab *Das altindische Tieropfer* Erlangen 1886, XVIII и 130, 159 и сл., гдето се съобщаватъ особенни процедури съ опашката на жъртвеното животно.

⁸ *Die Religion des Veda* 2 Aufl. Stuttgart—Berlin 1917, 358. Споредъ К. F. Johansson *Ueber die altindische Göttin Dhisána und Verwandtes* Skrifter Utgifna Af Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala XX (1917—1919) 117 опашката е, може би, застѣжникъ на membrum virile: „Der Schwanz wird über den Winter bewahrt, um die Fruchtbarkeitspotenz bis zum Frühling zu erhalten, wie im Norden der Phallus des Rosses.“

на жертвеното животно у индийците опашката му се запазвала за една церимония, предназначена за женитѣ на боговетѣ. Старитѣ римляни принасяли на 15 октомврий всѣка година въ жертва на Марса конь, на който отсичали опашката и още кървава занасяли тичешкомъ въ стария царски домъ, гдето опръсквали съ капящата още кръвь олтаря.¹ Конската опашка е била на почитъ, както изглежда, и у първобългаритѣ. Понеже споредъ 33-ия отговоръ на папа Николай първобългаритѣ употрѣбавали отъ край време конска опашка за военно знаме,² което отговаря на турското *бунчукъ*.³

Тази употрѣба на конската опашка като знаме у първобългаритѣ се дължи на обстоятелството, че коньтъ е игралъ важна роля въ живота на тюркскитѣ народи.⁴ Той имъ е служилъ не само за езда, но и за храна.⁵ Въ време на война

¹ W. Mannhardt *Mythologische Forschungen* Strassburg 1884, 159 и 183 и сл.; S. Eitrem *Beiträge zur griechischen Religionsgeschichte* II. Kathartisches und Rituelles. Videnskapsselskapets Skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse 1917 (Kristiania) 28 и сл.; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* usw. II 424 ; Frazer *Der Goldene Zweig* 695.

² Responsa etc. 33: Quando praelium inire soliti eratis, indicatis vos hactenus in signo militari caudam equi portasse, et sciscitami quid nunc vice illius portare debeatis.

³ Engel op. cit. 335: Statt des Rossschweifs, den die Bulgaren bischer auf gut Tatarisch in ihren Treffen hatten vortragen lassen, ward ihnen das Zeichen des h. Kreuzes empfohlen. Вж. заб. 6 на стр. 4; заб. 2 на стр. 5.

Днешнитѣ тюрки отъ Турфанъ, Хотанъ и др. иматъ обичай да закачатъ конски опашки (отчасти опашки на якъ) по масаритѣ (гробоветѣ на светцитѣ), вж. Else Krohn *Vorislamisches in einigen vorderasiatischen Sekten und Derwischorden* въ *Ethnologische Studien* I (1931) 299 и сл. За конската опашка вж. *Handw. des deutsch. Aberglaubens* VI 1675 и сл. Срв. сжщо VII 1427 и сл.

⁴ H. Vámbéry *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes* Leipzig 1879, 188 и сл.; Сжщиятъ *Der Ursprung der Magyaren* Leipzig 1882, 56.

⁵ Споредъ византийскитѣ историкъ Зосимъ хунитѣ прекарвали цѣлото си време на коне и дори спяли върху тѣхъ: πῶς γὰρ οἱ μήτε εἰς γῆν πῆξαι τοὺς πόδας οἳοί τε ὄντες ἐδραΐως, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἵππων καὶ διαιτώμενοι καὶ καθεύδοντες (Zosim, ex rec. I. Bekkeri, lib. IV 20, Bonnæ 1837 p. 194 и сл.). Татаритѣ и печенегитѣ се хранѣли съ конско месо и пиели конска кръвь, може би, за да придобиятъ свръхестествената сила на коня: Nicet. Choniatae *de Man. Comm.* rec. Bekkeri, Bonnæ 1835 p. 124₁₀ и сл.: ὁ δὲ αὐτὸς ἵππος καὶ τὸν Σκύθην ὀχεῖ, διὰ μαχησμοῦ φέρων τοῦ πολυάκου, καὶ τροφήν χορηγῆσαι σαζομένης φλεβός, ὡς δὲ φασί, καὶ ὀχευόμενος, εἰ ἐστιν ὁ ἵππος θηλυκός, τὴν ἄλογον ἀφροδίτην τοῦ βαρβάρου ἀποκεοῖ. Georg. Pachymeres rec. I. Bekker, Bonnæ 1835, p. 346₁₂ и сл.: κὰν χρεια τροφῆς εἴη τῷ, οἷσιν ἡρωμένους θηρᾶν ἢ καὶ τὸν ἵππον ἐκκεντοῦντας ἐκροφᾶν αἵματος, εἰ δὲ τῷ καὶ στεγανωτέρας προσδέοι τροφῆς, ἐγκάτο οἷος τὸ αἶμα συγκλείοντας ὑπὸ τὴν ἐφροστρίδα τιθέναι, ὡς ἐντεῦθεν μικρὸν συσταθῆν ἐκ τῆς ἐκείθεν θερμότητος, δειπνον τίθεσθαι. Michael Psellus *The History* ed. by C. Sathas, London 1899, lib. VII 68: εἴσαν δὲ αὐτοῖς πειν, εἰ μὲν ἐντύχοιεν ὕδασι ηἰ πηγαίοις ἢ ποταμίοις, λάπτουσι αὐτίκα ἐπεισπεσόντες· εἰ δ' οὐδ', τοῦ ἵππου ἕκαστος ἀποβάς, ἐξαιματοῦ-σι τοῦτους, σιδήρω τὰς φλέβας ἀναστομώσαντες· καὶ τὴν δίψαν οὕτως ἰῶνται, ὡς

пъкъ коньтъ е оказвалъ ценна услуга като помощно бойно животно. Всеизвестно е, какво огромно значение е имала конницата въ войската на тюркскитѣ народи. Коньтъ е билъ високоцененъ и у други народи, особено като жъртвено животно.¹ Така напр. у индийцитѣ споредъ Р.-Е. Dumont „La victime principale est le cheval : le cheval, qui représente la classe des guerriers, comme les autres animaux domestiques représentent la classe paysanne ; le cheval, qui est l'ami et le compagnon du héros“.²

Следователно опашката на коня, която е съдържала въ себе си свръхестествената сила на едно отъ най-ценнитѣ животни както въ частния и военния животъ, така и въ религиозния, е могла, споредъ вѣрването на първобългаритѣ, да имъ носи само победи.

Чаши отъ човѣшки черепа

При хората за седалище на свръхестествената сила. — оренда — се смѣта често човѣшката глава. Затова лицето, което яде човѣшки мозъкъ или пие отъ човѣшки черепъ, придобива по-голъма оренда. На този именно възгледъ почива ловьтъ на човѣшки глави у първобитнитѣ племена на Африка, Америка и Австралия и обичаятъ да се прави отъ главата на убитъ неприятель или починалъ светия или могъщъ войникъ чаша за пиене. Този обичай е съществувалъ дълго време въ миналото. Вѣрвало се е, че този, който пие отъ такава чаша, увеличава собствената си сила или, ако е боленъ, оздравѣвалъ. Предпочитали се черепитѣ на лица, забележителни съ нѣщо приживѣ, като царе, главатарии, прочути войни, светии и пр., понеже се е смѣтало, че тѣ сж били надарени съ най-голъма свръхестествена сила. Чашата се изработвала отъ

ἕδαι τῶ αἵματι χρόμενοι. εἶτα δὴ καὶ τὸν πίοτατον τῶν ἵππων ἀνατεμόντες· καὶ τὴν εὐρημένην ἀνακαύσαντες ὕλην, αὐτοῦ που τὰ ἐντετημένα τοῦ ἵππου μέλη βραχύ τι διαθερμάναντες, μετὰ τοῦ λύθρου λαφύσσοισι. Маджаритѣ сж употрѣбјавали сжшо така конско месо и млѣко за храна: Leonis Imper. *Tactica* XVIII 52: Ἀκολουθεῖ δὲ αὐτοῖς καὶ πλῆθος ἀλόγων ἵππαρίων καὶ φοραδίον, ἅμα μὲν πρὸς ἀποτροφὴν καὶ γαλακτοποσίαν, ἅμα δὲ καὶ διὰ πλήθους φαντασίαν.

¹ W. Koppers *Pferdeopfer und Bferdekult der Indogermanen* въ *Die Indogermanen- und Germanenfrage*. Salzburg—Leipzig 1936, 279—411; R. Bleichsteiner *Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker* пакъ тамъ 413 и сл. и особено 488 и сл.; A. Nehring *Studien zur Indogermanischen Kultur und Urheimat* п. т. 198 и сл., особено заб. 17 съ богата литература; вж. още *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VI 1598 и сл.

² *L'Asvamedha* Paris 1927, X и сл.

теменната костъ на черепа и понѣкога се обличала въ металъ. Примѣри за този обичай се срѣщатъ въ изобилие, както въ древността, така и въ срѣдновѣковието, а днесъ и у нѣкои първобитни племена въ Африка и Австралия¹. Още въ предисторическо време въ палеолита изглежда да сж били употребявани човѣшки черепи за чаши, ако се сѣди по находкитѣ.² Обаче сигурни известия за чаши отъ черепи се срѣщатъ най-напредъ у бащата на историята Херодотъ, който разказва, че скититѣ имали обичай да правятъ чаши отъ главитѣ на убити врагове.³ Подобенъ обичай сж имали споредъ Херодота и Помпоний Мела⁴ и исидонитѣ. За келтското племе скордисти, което живѣло въ днешна Сърбия има сведение,

¹ R. Andree *Menschenschädel als Trinkgefäße* въ Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 22 Jahrg., стр. 1 и сл.; Novorka u. Kronfeld *Vergleichende Volksmedezin* Bd. 1. Stuttgart 1908 s. v. Schädel; В. Бешевлиевъ *Чаши отъ черепи у прабългаритѣ* въ ГСУ и. ф. XXII (1926) и приведената на стр. 16 заб. 3 литература; F. Pfister въ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens s. v. *Heiligenschädel* и *Kopf*; Al. Slawik *Kultische Geheimbünde der Japaner und Germanen* въ Die Indogermanen- und Germanenfrage 743; вж. още бележката на Roerich къмъ статията на М. Ростовцевъ въ сп. *Artibus Asiae* V (1932) дадена въ преводъ отъ Г. И. Кацаровъ въ в. Миръ бр. 10534.

² A. Krenn *Schädelbecher*. Sudeta V. Reichenberg 1929, гдето се описватъ палеолитскитѣ находки въ южна Германия.

³ Herodot IV 65: ... αὐτὰς δὲ τὰς κεφαλὰς, οὐτὶ πάντων ἀλλὰ τῶν ἐχθίστων, ποιεῦσι τὰδε ἀποπρίσας [ἕκαστος] πᾶν τὸ ἔνεργε τῶν ὀφρῶν ἐκκαθαίρει καὶ ἦν μὲν ἡ πένης, ὁ δὲ ἔξωθεν ὠμοβοέην μούνην περιτείνας οὕτω χρᾶται, ἦν δὲ [ἡ] πλούσιος, τὴν μὲν ὠμοβοέην περιτείνει, ἔσωθεν δὲ καταχρυσώσας οὕτω χρᾶται ποτηρίῳ, ποιεῦσι δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν οἰκηίων ἦν σφι διάφοροι γένωνται καὶ ἦν ἐλικρατήση αὐτοῦ παρὰ τῷ βασιλεί, ξείνων δὲ οἱ ἐλθόντων τῶν ἂν λόγον ποιήηται, τὰς κεφαλὰς ταύτας παραφέρει καὶ ἐπιλέγει ὡς οἱ ἐόντες οἰκῆιοι πόλεμον προσεδήκοντο καὶ σφεων αὐτὸς ἐπεκράτησε, ταύτην ἀνδραγαθίην λέγοντες. За скититѣ съобщаватъ още: H. Diels *Die Fragmente der Vorsokratiker* 4 Aufl. Berlin 1922, Bd. III, 337, 14—17: τοὶ δὲ Σκύθαι καλὸν νομίζοντι, ὃς [κ'] ἄνδρα κατακανὸν ἐκδείρας τὰν κεφαλὰν τὸ μὲν κόμιον πρὸ τοῦ ἵππου φορῆι, τὸ δ' ὀστέον χρυσώσας [ἡ] καὶ ἀργυρώσας πίνηι ἐξ αὐτοῦ καὶ σπένδηι τοῖς θεοῖς. Strabon VII 3, 6: καὶ μάλιστα τῶν Σκυθικῶν, ξενοθυτούντων καὶ σαρκοφαγούντων καὶ τοῖς κρανίοις ἐκπώμασι χρωμένων и 7. Pomp. Mela II 1, 13: Pocula ut Essedones parentium, ita inimicissimorum capitibus expoliunt. Plinius N. H. VII 2, 12: priores Anthropophagos, quos ad septentrionem esse diximus, decem dierum itinere supra Borysthenen amnem ossibus humanorum capitum bibere cutibusque cum capillo pro mantelibus ante pectora uti Isigonus Nicaeensis.

⁴ Herodot IV 26: ... τὴν δὲ κεφαλὴν αὐτοῦ ψιλώσαντες καὶ ἐκκαθήραντες καταχρυσοῦσι καὶ ἔπειτα ἅτε ἀγάλματι χρέωνται, θυσίας μεγάλας ἐπετείους ἐπιτελέοντες. Pomp. Mela II 1, 9: Essedones ... capita ubi fabre expolivere, auro vincta pro oculis gerunt.

че пиело човѣшка кръвь отъ човѣшки черепа.¹ Споредъ Страбонъ келтитѣ, когато се завръщали отъ сражения, носили окачени на конскитѣ шии главитѣ на убититѣ иеприятели и ги закачвали въ предверията на къшитѣ си за показъ или ги балсамирвали.² За келтското племе бои Т. Ливий съобщава, че и тѣ имали обичай да правятъ чаши отъ човѣшки черепа.³ Писателятъ Павелъ Дяконъ⁴ предава, че лонгобардскитѣ кралъ Албоинъ убилъ въ едно сражение Кунимундъ и направилъ отъ главата му чаша за пиене.

Обичаятъ да се правятъ чаши отъ човѣшки черепа се срѣща и у туркскитѣ народи. Въ китайската книга Ши-ки, написана 100 г. пр. Христа въ глава 123 се съобщава следното:⁵ „Ursprünglich waren sie (die Yüe-tši⁶) stark und schätzten die Hiung-nu gering. Bis *Mak-tur den Thron bestieg und die Yüe-tši angriff und schlug. Als der Hiung-nu-Fürst (šan-yü) Lau šang den König der Yüe-tši getötet hatte nahm er dessen Schädel und machte daraus ein Trinkgeschirr.“ Тукъ принадлежи и известието у J. T. de Groot *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* I. Berlin 1921, 223: „dort schlachteten sie einem Schimmel, mit einem king-lu-Messer und mit einem kim-liu-li rührte der Tan-hu den Wein, und den Kopf des Königes von Goat-si, der Tan-hu Lo-šang abgeschlagen hatte als Trinkgefäß verwendend, tranken sie zusammen den Bluteid.⁷ У J. Deguignes *Histoire générale des Huns* etc. Paris 1756 II 347 се намира следното известие за аваритѣ: Аварытъ Чей-ну „attaqua et défit

¹ Florus 39: litare diis sanguine humano, bibere in ossibus capitum.; Ammian. Marcell. XXVII 4, 4: Scordisci ... humanumque sanguinem in ossibus capitum cavis bibente suavidius. Сжщо: Orosius V 23; F. Rufus IX.

² Strabon. IV 4, 5; срв. още Diodor. V 29, 45; Sil. Italicus *Punica* XIII 481.

³ T. Livius XXXIII 24, 11: purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro caelavere, idque sacrum vas iis erat, quo sollemnibus libarent, poculumque idem sacerdotibus [esse] ac templi antistitibus. Въ Тибетъ въ ламаискитѣ храмове и до днесъ въ богослужението се употрѣбаватъ човѣшки черепа. Обаче не всѣки черепъ е годенъ за целта. Той трѣбва да принадлежи на нѣкое извънредно религиозно лице или на хора, отличаващи се по чинъ или ученостъ. Женскитѣ черепа се изключватъ, понеже споредъ тибетскитѣ възгледи жената е долно сжщество, вж. Andree op. cit. 21 и сл.

⁴ Paul. Diaconus I 27: in eo proelio Alboin Cunimundum occidit, caputque illius sublatum, ad bibendum ex eo poculum fecit.

⁵ Вж. F. W. K. Müller *Toxri und Kuisan* въ Sitz-Ber. der Berliner Akad. der Wiss. 1918, 571.

⁶ За това племе вж. Müller op. cit. 566 и сл. и S. Feist *Indogermanen und Germanen* 3. Aufl. Halle 1924, 119.

⁷ Срв. Andree op. cit. 26 и сл. и приведения тамъ Fr. Hirth *The ancient History of China* New-York 1908, 269—271.

les Tartares Kao-tsche, tua leur roi, nommé Mi-gno-to, lui coupa la tête, et forma du crâne, qu'il l'avoit fait enduire de vernis, un vase dont il se servit pour boire“. Рускиятъ лѣтописецъ Несторъ въ своята хроника подъ 6480 = 972 г. съобщава (Chron. Nestoris ed. Fr. Miklosich p. 43): поиде Свѣтославъ въ пороги и нападена нь Ковурѣа, князѣ печенѣжьскый, и оубиша Свѣтослава ; и възѣаша главоу ѣго, и възъ лѣбѣ ѣго съдѣлаша чашю, оковавъше лѣбъ ѣго, и пинахоу изъ него.

Чаши отъ човѣшки черепа сж познавали и първобългаритѣ. Споредъ византийскиятъ хронистъ Теофанъ Крумъ като отсѣкъль главата на Никифора, окачилъ я за нѣколко дни на дърво за показъ на посещаващитѣ го езичници и за позоръ на византийцитѣ. А следъ това, като я взель и като оголилъ черепа, облѣкъль го отвънъ съ сребро и гордейки се, караль да пиятъ отъ нея вождоветѣ на славянитѣ.¹ Заслужава да се отбележи, че известни чърти на описания въ това известие първобългарски обичай се срѣщатъ и у други народи. Така закачването на главата за показъ на посещаващитѣ езичници (ἐκρέμασεν ἐπὶ ξύλου... εἰς ἐπίδειξιν τῶν ἐρχομένων εἰς αὐτὸν ἐθνῶν) отговаря на заковаването на човѣшкитѣ глави въ предверието у келтитѣ (Strabon IV 4, 5: κομίσαντες δὲ προσπατταλεύειν ἐπὶ θῆαν τοῖς προπυλαίοις),² оковаването на черепа съ сребро (ἀργυρόν τε ἐνδύσας ἔξωθεν) съответствува на оковаването съ злато у исидонитѣ, келтитѣ и сребро скититѣ (Herodot. IV 26 и 65, Livius XXIII 24, 14 вж. и заб. 3 на стр. 18). Забележително е сведението, че Крумъ караль славянскитѣ вождове да пиятъ отъ Никифоровия черепъ (πίνειν εἰς αὐτὴν, τοὺς τῶν Σκλαυνῶν ἄρχοντας ἐποίησεν). Дали Крумъ не е искаль съ това да приобщи къмъ себе си по магически начинъ славянскитѣ вождове или да научи на първобългарския обичай и славянитѣ, за които нѣма сведения, че сж употрѣбјавали чаши отъ човѣшки черепа?

¹ Thophanis *Chroriographia* ed. C. Boor I 491¹⁷⁻²²: τὴν δὲ Νικηφόρου κεφαλὴν ἐκκόψας ὁ Κροῦμμος ἐκρέμασεν ἐπὶ ξύλου ἡμέρας ἰκανάς, εἰς ἐπίδειξιν τῶν ἐρχομένων εἰς αὐτὸν ἐθνῶν καὶ αἰσχύνην ἡμῶν. μετὰ δὲ ταῦτα λαβὼν ταύτην καὶ γυμνώσας τὸ ὄστον ἀργυρόν τε ἐνδύσας ἔξωθεν πίνειν εἰς αὐτὴν τοὺς τῶν Σκλαυνῶν ἄρχοντας ἐποίησεν ἐγκαυχώμενος. Срв. Georg. Mon. II 77b, 8—12; Leo Gram. 204-5; Georg. Cedrenus II 42; Joannis Zonarae Erit. III 311, 1—6: τὸν δὲ τοῦ βασιλέως Νικηφόρου νεκρὸν λαβὼν ὁ Κροῦμμος καὶ τὴν κεφαλὴν ἐκτεμῶν ἐφ' ἡμέρας μὲν τινὰς ἐφ' ὕψους ἀνήρτησε, θεατρίζων ταύτην καὶ ἐμπομπεύον τῷ κατορθώματι. εἶτα τὸ τῆς κορυφῆς ὄστον ἀποδιελὼν καὶ γυμνώσας τοῦ δέρματος ἀργύρῳ τε περιδύσας ὡς κύλικι τοῦτω ἐκέκρητο, οἶνόν τ' ἐγγέων αὐτῷ πίνειν ἐδίδου τοῖς ὑπ' αὐτόν.

² Обичаятъ да се закачватъ или заковаватъ човѣшкитѣ глави въ предверията е познатъ и на първобитнитѣ народи, напр. въ Нова Гвиня, вж. N. Söderblom *Einführung in die Religionsgeschichte* Leipzig 1920, 19; H. Berkusky въ *Archiv für Religionswissenschaft*, Bd. 18, 317.

Византийският хронистъ Георги Акрополитъ разказва, че и царъ Калоянъ билъ направилъ чаша отъ Балдуиновия черепъ.¹

Доколко това известие е достовѣрно и дали има нѣкаква връзка съ това за Никифора, не може да се каже. Обаче не е невѣроятнo Балдуиновата глава да е направена на чаша подъ влияние на куманскитѣ първенци въ Калояновата войска, у които този обичай, може би, е съществувалъ сѣщо.

Въ свръзка съ вѣрата, че човѣшката глава е седалище на свръхестествени сили, стои, може би, и съдържанието на бб-ия отговоръ на папа Николай I. Споредъ този отговоръ българитѣ имали обичай да носятъ на главата си връзка отъ лененъ платъ.² Нѣкои модерни автори³ тълкуватъ това известие въ смисълъ, че то се отнася до т. н. чалма или турбанъ, като го свръзватъ съ сведението на другъ единъ отговоръ за сарацински книги въ България (103: libri profani, quos a Saracenis vos abstulisse ac apud nos habere perhibitis) т. е. за мохамеданско влияние преди приемането на християнството въ Дунавска България. Обаче изворътъ не дава никакви други указания, отъ които би могло да се заключи съ положителностъ, че се касае за чалма, нито пъкъ обичаятъ да се носи около главата превръзка е присѣщъ само за последователитѣ на мохамеданството. Той се срѣща и у други народи, напр. у индийцитѣ въ Америка, германцитѣ⁴ и др. Дори у нѣкои превръзката на главата принадлежи къмъ знацитѣ на жреческото звание, срв. прочутата стѣмца на Аполоновия жрецъ Хризъ въ Илиядата (Α 14 стѣмцаτ' ἔχων ἐν χερσὶν ἐκηβόλου Ἀπόλλωνος). Отъ друга страна указанието, че превръзкитѣ сж били направени отъ лененъ платъ, който не се предписва изрично за чалмитѣ, навежда по-скоро на мисълта, че тѣ сж стояли въ връзка съ религиознитѣ представи на първобългаритѣ, а не на мохамеданитѣ. Ленениятъ платъ играе важна роля въ

¹ Georgii Acropolitae opera rec. Aug. Heisenberg, vol. I. Lipsiae 1903, 228-14: οὐ μὴ ξυνιέντες οἱ Ἴταλοι παρὰ τῶν Σκυθῶν καταστρατηγοῦνται καὶ νικῶνται, ὥστε καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα Βαλδουίνου ὑπ' αὐτῶν ἀλῶναι καὶ δέσμιον ἀπαχθῆναι πρὸς τὸν βασιλέα Βουλγάρων Ἰωάννην· οὐπὲρ, ὡς φασι, καὶ τὴν κεφαλὴν μετὰ τὴν σφαγὴν εἰς κύπελλον χρηματίσαι τῷ βαρβάρῳ, τῶν ἐντὸς ταύτης πάντων κεκαθαρμένην καὶ κόσμῳ περιπυκασθεῖσαν κύκλωθεν.

² Responsa etc. 66: Graecos prohibere vos asseritis cum ligatura lintei, quam in capite gestatis, ecclesiam intrare.

³ von Engel op. cit. 335: „Auf dem Kopf trugen die Bulgaren eine ligatura lintei, welches offenbar ein Turban war.“; Гильфердингъ пр. съч. 27: „они ходили въ чалмахъ“; Иречекъ *История на българитѣ* 90: „споредъ източния обичай си туряли чалми“.

⁴ Вж. O. Erich и R. Beitzl *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* Leipzig 1936, 410 и сл.; G. Nioradze *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern* Stuttgart 1925, 74 и сл.; *Handwörterbuch des deutsch. Aberglaubens* IV 514.

нѣкои религии, напр. египетската.¹ Той се е смѣталъ за чистъ, понеже е направенъ отъ растение. Изобщо на лена се приписва особено магическо значение.² Превръзката на главата е имала, може би, апотропейчно или друго магическо значение.

Сакрално царубийство

Отъ всички хора най-голѣма свръхестествена сила — оренда — иматъ царетѣ и главатаритѣ, благодарение на която тѣ изпълняватъ царскитѣ си или главатарскитѣ си обязанности: побеждаватъ неприятеля, даватъ плодородие, пращатъ дъждъ и пр. Изобщо тѣ действуватъ чрезъ свръхестествената си сила за благоденствието на народа си.³ Затова трѣбва да се следи зорко да не би да се намали или загуби по нѣкакъвъ начинъ свръхестествената имъ сила, понеже това би довело нещастие на подвластния имъ народъ. Ето защо царьтъ бива признаванъ за царь до тогава, до когато неговата свръхестествена сила е непокътната и голѣма. У много народи е сѣществувалъ обичаи да се убива царьтъ, щомъ покаже белези на отслабнала оренда. Славянитѣ пъкъ сж сваляли своитѣ

¹ Bächtold—Stäubli *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* Bd. V подъ Leinwand ,(1200 и сл.).

² Fr. Pfister *Die Religion der Griechen und Römer* 323.

³ Срв. *Od.* XIX 108 и сл. ... βασιλῆος ἀμύμονος, ὃς τε θεοῦδῆς
ἀνδράσιν ἐν πολλοῖσι καὶ ἰφθίμοισιν ἀνάσσω
εὐδικίας ἀνέχησι, φέρησι δὲ γαῖα μέλαινα
πυρούς καὶ κριθάς, βρίθησι δὲ δένδρεα καρπῶ,
τίκτη δ' ἔμπεδα μῆλα, θάλασσα δὲ παρέχη ἰχθῦς
ἕξ εὐηγεσίης, ἀρετῶσι δὲ λαοὶ ὑπ' αὐτοῦ.

Къмъ тѣзи стихове Pfister въ PWRE XI 2130 и Archiv f. Religionswissenschaft XXVII 107. У иритѣ се срѣща вѣрване, че когато царетѣ следватъ обичаитѣ на прадѣдитѣ си, тогава лѣтото е хубаво, житнитѣ класове сж пълни, добитъкътъ плодovitъ, водата пълна съ риба и т. н. Единъ канонъ приписванъ на царь Патрикъ споменава между благата, които народътъ очаква отъ добъръ царь, хубаво време, спокойно море, богата жътва и обкичени съ плодъ дървета. Сжщото вѣрване се срѣща и въ староиндийския законникъ на Ману. То не е чуждо и на много пѣрвобитни народи. Вж. Lippert *Der Seelenkult in seinen Beziehungen zur althebraischen Religion* 84 и сл.; Grimm *Deutsche Rechtsaltertümer* I 319; G. Frazer *The golden bough* London 1912, III 14 и сл., 148 и сл.; Сжщиятъ *Der goldene Zweig* Leipzig 1928, 122 и сл., 245 и сл., 386 и сл.; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 48; Nilsson *Primitive Religion* Tübingen 1911, 56 и сл.; L. Frobenius *Und Afrika sprach* Berlin-Charl., 1912 I 183 и сл., II 316 и сл., III 147 и сл.; F. Graebner *Das Weltbild der Primitiven* München 1924, 113 и сл.; A. Nehring *Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat* въ *Die Indogermanen- und Germanenfrage*, Salzburg—Leipzig 1936, 185 и сл.; N. Söderblom *Einführung in die Religionsgeschichte* Leipzig 1920, 17.

владѣтели, ако не се покажатъ герои въ сражението, сѣщо и келтитѣ,¹ а бургундитѣ споредъ Ammian, Marc. 28, 5, 14 : si sub eo fortuna titubaverit belli. И при неурожай бургундскитѣ hendinos сѣ бивали сваяни. Сагата Ynglinga 43 разказва, че шведитѣ смѣтнали за виновенъ краля си Olaftr trételgja, когато въ областъта Верма се появилъ гладъ, и го изгорили въ кѣщата му като жертва на Одинъ, за да добиятъ пакъ добра жетва. Споредъ Аполодоръ² тракийското племе едони следъ единъ неурожай убили царя си по указанието на единъ оракуль, като го оставили да бѣде разкѣсанъ отъ коне. Изобщо царьтъ у много народи се убивалъ, ако претѣрпи воененъ неуспѣхъ, ако се случи въ управляваната отъ него страна гладъ, морь, суша или друго нѣкое народно бедствие, или ако се яви у самия него нѣкакъвъ тѣлесенъ недѣжъ, като полова слабостъ, слѣпота, загуба на нѣкои членове и т. н. У нѣкои народи царьтъ се убива следъ опредѣленъ срокъ, когато се вѣрва, че той е почналъ да губи силата си. Смыслътъ на това сакрално царевубийство е да се предаде, колкото се може по-непокѣтната царската оренда на бѣдащия наследникъ. То е сѣществувало въ Гърция, Римъ, Етиопия, южна Индия, Швеция, у старитѣ пруси, у африканскитѣ племена и пр.³ Единъ забележителенъ примѣръ за таково царевубийство дава нѣкогашната дѣржава на хазаритѣ. Ето що разказва арабскитѣ писателъ Аль-Масуди за хазаритѣ. El-Mas'ûdi says, What we have said does not refer to the king of the Khazars himself, but we mean the Khákán (*Major domus*); for there is a king in the country of the Khazars, besides the Khákán. He is shut up in his palace: he never makes a public procesion, nor does he show himself to the nobility or the people, and he never goes out from his palace. His person is sacred, but he has nothing to do with the affairs of the state, either to command or forbid. Everything is administered by the Khákán for the King, who lives with him in the same palace. If a drought, or any other misfortune, befalls the country of the Khazars, or if a war or any other accident happens to them, the lower and higher classes of the nation run to the king, and say, 'The administration of this Khákán brings misfortune upon us: put him to death, or deliver him to us, that we may kill him'. Sometimes he delivers him to them, and they put him to death ; at other times he takes charge himself of the execution; and sometimes he has

¹ O. Schrader *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* I 615; Thurneysen *Irische Heldensage* 78.

² Apollodori *Bibliotheca* ed. R. Wagner III 35: τῆς δὲ γῆς ἀκάρπου μενούσης, ἔχρησεν ὁ θεὸς καρποφορήσειν αὐτήν, ἂν θανάτωθῆ Λυκοῦργος. Ἦδωνοὶ δὲ ἀκούσαντες εἰς τὸ Παγγαῖον αὐτὸν ἀπαγαγόντες ὄρος ἔδησαν, ἵκεῖ κατὰ Διονύσου βούλησιν ὑπὸ ἵππων διαφθαρεῖς ἀπέθανε.

³ Вж. литературнитѣ указания въ заб. 3 на стр. 22.

pity on him, protects him, and sets him free without doing him any harm, although he might have deserved it. I do not know whether this institution dates from ancient times, or whether it has been recently introduced. The Khákán is chosen from among the nobility by their chiefs; but I think that the royalty of the present dynasty takes date from a remote period.¹ Споредъ арабския писателъ Ибнъ Фадланъ убиването на хазарския ханъ ставало следъ четиредесетъ годишно управление, а споредъ писателитѣ Ибнъ Хаукалъ и Абулфеда следъ срокъ, който ханътъ самъ си опредѣлялъ, когато бивалъ душенъ съ копринена връвь презъ време на провъзгласяването му за владѣтель.² Какъ трѣбва да се обяснятъ тѣзи противоречиви сведения, е единъ отдѣленъ въпросъ, който стои извънъ настоящата работа. Въ всѣки случай основната мисль въ всички тѣзи известия е, че ханътъ е изгубилъ свѣрхестествената си сила и затова е трѣбвало да бѣде премахнатъ. Споредъ китайски извори подобни обичаи сж имали и татаритѣ.³

До насъ сж достигнали сведения, които даватъ поводъ да се предполага, че сакралното царубийство е сжществувало и у първобългаритѣ. Въ т. н. Цариградски синаксаръ се съобщава следното (Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae ed. H. Delehaye. Bruxelles 1902, col. 414—416):

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Μανουήλ, Γεωργίου, Λέοντος, Μαρίνου, Πέτρου καὶ τῶν λοιπῶν τριακοσίων ἑβδομήκοντα <ἑπτά>. οὗτοι οἱ ἅγιοι ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν καὶ τόπων ὄντες, τὴν Ἀδριανούπολιν παρεγένοντο. καὶ αὐτῇ τρισὶν ἡμέραις [col. 415] προσμείναντες, εἶλον. ἐπράττετο δὲ ταῦτα, Λέοντος τοῦ δυσσεβοῦς Ἀρμενίου βασιλεύοντος καὶ Κρούμου τοῦ Βουλγαρικοῦ ἔθνους κατάρχοντος. ἐπεὶ δὲ Κρούμος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἑξαρχος, ἐγκρατῆς ἐγένετο τῆς πόλεως, ἐξέβαλεν ἔξω πάντα, χιλιάδας τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα· σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τὸν ἀγιώτατον ἐπίσκοπον ἐκβαλὼν κατὰ τοῦ αὐχένος ὑπὸ γῆν ριφέντα πεπάτηκε. Κρούμου

¹ Текстътъ е взетъ отъ изследването на J. G. Frazer *The Killing of the Khazars Kings* въ сп. Folk-Lore 28 (1917) 395.

² Вж. Frazer op. cit. 382 и сл.; Н. v. Kutschera *Die Chasaren* Wien 1910, 140. и сл.

³ Deguignes *Histoire des Huns* etc. t. I sec. partie 460; Kutschera *Die Chasaren* 140 и сл.; Frazer *Der goldene Zweig* 322; W. Radloff *Aus Sibirien* I Lelpzig 1884, 129.

δὲ τὸ ζῆν ἀπορρήξαντος, Δούκουμος τὴν ἀρχὴν δέχεται. καὶ αὐτοῦ κατὰ πόδας τεθηκότος, Δίτζευγος ἄρχων τῶν Βουλγάρων γνωρίζεται, δεινὸς καὶ στυγητὸς· ὃς τὸν μέγαν ἀρχιερέα Μανουήλ μέσον διχάσας καὶ τὰς χεῖρας τοῖς ὤμοις ἀποτεμῶν, βορὰν τοῖς κυσὶ παρέδωκεν· ὃς ἀορασίᾳ πληγείς, ὑπὸ τῶν οικείων ἀναιρεῖται. Μουρτάγων δὲ τὴν ἀρχὴν δεξάμενος, ἅπαντας τοὺς χριστιανοὺς μὴ πειθόμενους τὸν Χριστὸν ἀρνήσασθαι, ἐξ ἀνθρώπων ποιεῖ· καὶ οὓς μὲν δεσμοῖς καὶ στρεβλώσεσιν ὑποβάλλων, οὓς δὲ ἀπανθρώποις αἰκίαις τιμωρούμενος, τῆς παρουσίας ζωῆς ἀπερρήγνυε. τὸν δὲ ἐν ἀγίοις ἀρχιερέα Δεβελτοῦ Γεώργιον καὶ Πέτρον ἐπίσκοπον ράβδοις ἀπανθρώπως κατακόψας, ξίφει τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀπέτεμε· Πάρδον δὲ τὸν ἱερώτατον πρεσβύτερον λιθολευστούμενον θανάτῳ πικρῷ κατεδίκασεν· ὡσαύτως καὶ ἕτερον πλῆθος τριακοσίων ἐβδομήκοντα ἐπτὰ ἢ καὶ πλεῖον ὑπαρχόντων τῆ τοῦ ξίφους τιμωρία ὑπέβαλε. Λέοντος δὲ τοῦ ἐν ἀγίοις ἐπισκόπου Νικαίας, τῆ θέσει εὐνούχου, ξίφει τὴν γαστέρα διέρρηξε· καὶ ἕτερον Λέοντα καὶ Ἰωάννην, τοὺς τῶν χριστιανῶν στρατηγούς, καὶ Γαβριήλ καὶ Σιόνιον μαχαίρα ἀπέτεμε· Γεώργιον τὸν γενναιότατον καὶ ἑτέρους πολλοὺς διαφόροις αἰκίαις τιμωρησάμενος, ἐθανάτωσεν· οὐ μόνον γὰρ οὗτος ὁ μιαρώτατος Μουρτάγων, ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ διαδοχὴν Βουλγαρικοὶ γενόμενοι ἄρχοντες πάντας τοὺς τὸν Χριστὸν ὁμολογοῦντας ἀνήρουν..

Същото събитие въ съкратенъ видъ, поради което лицата сж смѣсени¹, се разказва и въ т. н. Менологий на императора Василий II (Menologium Basilii [*Migne Patrologia Graeca* t. 117, p. 276 D — 277 A] s. m. Januario, die 23):

Ἄθλησις τῶν ἀγίων Μανουήλ, Γεωργίου, Λέοντας, καὶ σὺν αὐτίς ὑπὸ τῶν ἀθέων Βουλγάρων σφαγέντων, ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου.

Ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου, Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων, μετὰ λαοῦ πολλοῦ, ἀπελθὼν εἰς Ἀδριανούπολιν τῆς Θράκης, ἐκράτησεν αὐτῆς, νόμῳ πολέμου. Καὶ μετὰ τῆς πόλεως ἐπίασε καὶ τὸν ἀγιώτατον ἐπίσκοπον Μανουήλ. Καὶ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἀποκόψας ἀπὸ τῶν ὤμων πρώτων· ἔπειτα μέσον μετὰ τοῦ σπαθίου κόψας, ἔρριψε τοῖς

¹ Вж. В. Бешевлиевъ *Нѣколко бележки къмъ българската история* въ ГСУиф. XXXII 3 и сл.

θηρίοις βρώμα. Καὶ διὰ τὴν ἁμαρτίαν τυφλωθεὶς ἐμισήθη παρὰ τοῦ οἰκείου λαοῦ, καὶ παρ' αὐτοῦ μετὰ σχοινίων ἀπεπνίγη. Διαδεξάμενος τὴν ἀρχὴν τῶν Βουλγάρων Τζόκος ὁ ἀθεώτατος, συνήγαγε πάντας τοὺς κρατηθέντας Χριστιανοὺς, στρατηγούς, πρεσβυτέρους, διακόνους καὶ λαϊκοὺς, καὶ κατηνάγκασεν ἀρνήσασθαι τὸν Χριστιανισμόν. Οὕτω γὰρ ἦσαν οἱ Βούλγαροι Χριστιανοί· καὶ μὴ πεισθέντας, τοὺς μὲν ἀπεκεφάλισε, τοὺς δὲ διαφόρως τιμωρησάμενος καὶ ἀνηλεῶς ἐφόνευσεν.

Споредъ Цариградския синаксаръ наследникътъ на Крума Дицевгъ¹ ослѣпялъ, а това било достатъчно доказателство, че бълтарскиятъ владѣтель е загубилъ вече свръхестествената си сила и затова е трѣбвало да бѣде убитъ. Убийството е било извършено отъ неговитѣ приближени (Syn. ὑπὸ τῶν οἰκείων ἀναιρεῖται, Men. παρὰ τοῦ οἰκείου λαοῦ; срв. у хазаритѣ : the lower and higher classes of the nation ... and say ... or deliver him to us, that we may kill him ... and they put him to death) и то както съобщава менологиятъ, той е билъ удушень съ вѣже (μετὰ σχοινίων ἀπεπνίγη). Причината за убийството на кана — ослѣпяването — както и начинътъ на убийството — удушване съ вѣже — даватъ поводъ да се мисли, че въ случая се касае за сакрално цареубийство. Както за едното така и за другото могатъ да се приведатъ многобройни успоредици.

Въ прочутото съчинение J. G. Frazer *The Golden Bough* III The Dying God. London 1912² сжъ събрани маса такива примѣри отъ разни времена и народи, отъ които се вижда, че сакралното цареубийство у много народи е ставало чрезъ удушване съ вѣже. Така напр. въ Конго върховниятъ жрецъ е билъ удушаванъ съ вѣже. По сѣщия начинъ е билъ убиванъ жрецътъ на племето Хоръ-адаръ-динка, царьтъ на еоситѣ въ Дахомея и т. н. У хазаритѣ хаканътъ билъ душень, както се спомена по-горе съ копринена връвь въ време на провъзгласяването му. Когато нѣкой татарски ханъ убивалъ другъ, за да му вземе престола, той избѣгвалъ да пролива кръвь и затова го удушвалъ.³ Изобщо при умъртвяването на лица отъ царски родъ проливането на кръвь се избѣгва, понеже тя съдържа царската оренда. Въ случая се касае за сѣщото схващане,

¹ Отъ извора не личи, какъвъ е билъ Дицевгъ, дали синъ или братъ на Крума. Въ всѣки случай у тюркскитѣ народи е сѣществувалъ обичай братъ брата да наследява, вж. J. Marquart *Ueber das Volkstum der Komanen* въ *Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-histor. Klasse N. F. Bd. XIII, Berlin 1914*, 69 заб. 4.

² Въ нѣмския преводъ на съкратеното издание *Der goldene Zweig* примѣритѣ сжъ дадени на стр. 386 и сл. въ XXIV глава: *Das Töten des göttlichen Königs*.

³ Вж. Frazer *Der goldene Zweig* 332.

което се срѣща при жъртвоприношения на животни безъ кръвь.¹ Обичаятъ да се убива чрезъ удушване изглежда да е билъ присжщъ на шаманската религия.²

До насъ сж достигнали и други известия за убиване на първобългарски канове. Византийскитѣ хронисти патриархъ Никифоръ и Теофанъ съобщаватъ, че българитѣ избрали за канъ Телець, понеже билъ много смѣлъ (съ голѣма оренда?), но наскоро билъ убитъ отъ българитѣ, понеже въ едно сражение съ византийския императоръ Константинъ II билъ победенъ.³ Дали въ случая се касае за сакрално царевийство или Телець е билъ убитъ поради нѣкакви династични борби, както се приема обикновено,⁴ не може да се каже. Споредъ Айнхардовитѣ анали изглежда, че и Омуртагъ е билъ убитъ. Поне слухътъ за това, който достигналъ до двора на германския императоръ Лудвигъ Благодетивий въ Ахенъ, не е билъ опроверганъ, макаръ императорътъ да е билъ изпратилъ нароченъ пратеникъ въ крайграничнитѣ области, за да узнае, какъ точно стои работата.⁵ Тѣзи две известия за царевийства могатъ да иматъ чисто профаненъ характеръ.

Табу

Другъ основенъ елементъ на първобитнитѣ религии представя понятието „табу“, което е тѣсно свързано съ вѣрата

¹ Вж. стр. 14 и сл.

² Вж. W Korpers *Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen* 350, 404. Начинътъ, по който е билъ погубенъ епископъ Мануилъ (Synax. Const. ... μέσον διχάσας καί τας χβίρας τοίς ώμοίς άποτβμών), сочи сжщо къмъ шаманската религия, вж. Korpers op. cit. 316 и сл., 404, 483.

³ Nicephori arch. *Opuscula historica* ed. C. de Boor. Lipsiae 1880, 693 и сл.: τὰ δὲ κατὰ τοὺς Οὐννοὺς Βουλγάρους ἐπράττετο τῆδε. Οὗτοι τὰ πρὸς ἀλλήλους συνθέμενοι τοὺς μὲν ἐκ σειρᾶς τὴν κυρείαν τὴν ἐπ' αὐτοὺς κεκτημένους κτείνουσι, ἡγεμόνα δὲ ἐφ' αὐτοῖς καθιστᾶσι Τελέσσιον ὄνομα, ἄνδρα σοβαρὸν καὶ τὸ ἐκ νεότητος θράσος ἅμα ἐπιδεικνύμενον Οἱ δὲ Βούλγαροι τὸ δυστυχῆς Τελεσσίου θεασάμενοι τοῦτόν τε στασιάσαντες κτείνουσι, καὶ κύριον αὐτῶν καθιστῶσιν ἓνα τῶν ἐν αὐτοῖς ἀρχόντων τυγχάνοντα, ὃ Σαβίνος ὑπῆρχεν ὄνομα. Theophanis *Chronographia* rec. C. de Boor. I Lipsiae 1883, 432₂₅ и сл.: Οἱ δὲ Βούλγαροι ἐπαναστάντες ἐφόνευσαν τοὺς κυρίους αὐτῶν τοὺς ἀπὸ σειρᾶς καταγομένους, καὶ ἔστησαν ἄνδρα κακόφρονα ὀνόματι Τελέτζην , τὸν δὲ Τελέτζην στασιάσαντες οἱ Βούλγαροι ἀπέκτειναν σὺν τοῖς ἀρχουσιν αὐτοῦ...

⁴ В. Н. Златарски *История* I 1, 215.

⁵ Einhardi *Annales* s. an. 826; ... Cui imperator, quia fama erat Bulgarorum regem a suo quodam optimate aut regno pulsum aut interfectum, respondere distulit ... propter famae certitudinem comperendam Bertricum palatii comitem ... misit, qui cum reversus nihil certi super his quae fama vulgaverat reportasset. Pertz MGH (Scriptores) I 214, срв. Fuldenses annal. s. an. 826, p. 359 и Vita Hludowici imp. Pertz MGH (Script.) II 629. Вж. В. Н. Златарски *История* I 1, 315.

въ свърхестествената сила — орендизма. Табу т. е. „белязано“¹ е всѣко сжщество или предметъ, които сж изпълнени съ свърхестествена сила — оренда или сж изложени най-много на нейното влияние. Въ първия случай лицето или предметътъ е свещень, а въ втория — нечистъ. Въ сжщностъ тѣзи две понятия се покриватъ. Както свещеното, така и нечистото не трѣбва да се докосватъ. Защото първото донася грѣхъ, а второто опетнява. Следователно, това което е табу, е споредъ първобитния начинъ на схващане, единъ видъ „забранено“.²

Табуирани животни

Не всички животни се ядатъ

У много народи известни животни не се ядатъ³, понеже сж табу. Така напр. въ Сирия и у евреитѣ свинята е била табу⁴, въ Иракъ — кравата⁵ и т. н. Изглежда, че и у първобългаритѣ известни животни сж били табу. Защото споредъ 43 отговоръ на папа Николай I българитѣ питали папата, кои животни и птици е позволено да се ядатъ споредъ новата религия⁶. Обаче не е изключена възможността този въпросъ да не отразява български обичаи, а да стои въ връзка съ ученията на еврейската и мохамеданска религия, които започнали да вербуватъ както личи отъ 103 и 104 отговори, последователи въ България. Отъ понататъшното съдържание на въпросния отговоръ се вижда, че папата е допускатъ, че поставениятъ въпросъ може да се отнася до забраната на

¹ „Табу“ или „*manu*“ е полинезийска дума и означава „нѣщо особено отбелязано“, „наречено“, „предписано“. Тя принадлежи къмъ глагола „*mana*“ „наричамъ“, „отбелязвамъ“, вж. Pfister *Die Religion* usw. 115.

² Вж. Pfister *Die Religion* 109 и сл. и 115 и сл. и тамъ отбелязаната литература. Сжщо J. G. Frazer *The Golden Bough* III ed. part. II *Taboo and Perils of the Soul* London 1911, въ нѣмския преводъ из съкратеното издание *Der Goldene Zweig* глава XIX, XX, XXI, XXII; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 47 и сл., 152 и сл.; Thurnwald *Meidung* въ Eberts *Reallexikon der Vorgeschichte* 8, 17; F. R. Lehmann *Die polynesischen Tabusitten* 1930; Bächtold-Stäubli *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VIII 629 и сл.; М. Арнаудовъ *Очерки по българския фолклоръ* 590.

³ R. Andree *Ethnographische Parallelen und Vergleiche* Stuttgart 1878, 114 и сл.

⁴ Nilsson *Primitive Religion* 9.

⁵ Söderblom *Einführung* и т. н. 19.

⁶ Responsa etc. 43: Quae animalia, seu volatilia liceat manducare, quantum existimo, Dominus evidenter ostendit, cum post diluivium animalia cuncta Noe tribuit et filius eius edenda...

Стария Завѣтъ да се яде свиня. Въ всѣки случай отъ отговора личи, че българитѣ сж задали въпроса общо, безъ да опредѣлятъ точно животното.

Военнитѣ коне сж табу

У първобългаритѣ конетѣ предназначени за война се смѣтали сжщо табу, както това може да се заключи отъ известието на арабския писател Ал-Масуди: *кони ихъ, употребляемые ими для войны, пасутся постоянно свободно на лугахъ, и никто не гъздитъ на нихъ верхомъ, какъ только во время войны и если находятъ челоуѣка, каторый въ мирное время сядетъ на военную лошадь, то его убиваютъ.*¹ Българитѣ сж вѣрвали навѣрно, че ако военнитѣ коне се яздятъ презъ мирно време, тѣ загубватъ отчасти или напѣлно орендата си, съ която сж били богато надарени, както личи отъ обичая да се употрѣбява конската опашка за знаме (вж. стр. 15 и сл.). А загубата на свръхестествената сила е водѣла следъ себе си и загуба на войната. Първобългарскиятъ обичай да не се яздятъ бойнитѣ коне напомня обичая у кавказкитѣ народи, посветенитѣ на мъртъвцитѣ коне да не се употрѣбяватъ за работа.² Samarkandi съобщава, че въ времето на династията Мингъ конетѣ на умрѣлитѣ принцеси пасѣли на свобода въ планината, гдето били погребани.³ Споредъ Plano Caprini никой не смѣялъ да язде посветенитѣ на Джингисъ-ханъ живи коне до смъртъта му.⁴ У индуситѣ опредѣлениятъ за жертва конь се движи свободно и не трѣбва да се язди.⁵

¹ А. Я. Гаркави *Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ* Санктпетербургъ 1870, 126. Срв. сжщо Сочиненія А. А. Котляревскаго III Санктпетербургъ 1891, 265 и Marquart *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* Leipzig 1903, 205: Les chevaux dont ils se servent dans les combats sont toujours en liberté dans les prairies, et personne ne doit les monter en dehors du temps de la guerre. S'ils découvrent qu'un homme a monté un de ces animaux en dehors de ce temps, ils les tuent.

² R. Bleichsteiner *Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker* въ *Die Indogermanen* usw. 417, 491.

³ Bleichsteiner op. cit. 491.

⁴ Johann de Plano Caprini übersetzt und erläutert von Fr. Risch. Leipzig 1930, 80 и сл.

⁵ P.-F. Dumont *L'Asvamedha* Paris 1927, II, XI; A. Hillebrandt *Ritualliteratur. Vedische Opfer und Zauber* Strassburg 1897, 147; Koppers *Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen* 305; срв. Vámbéry *Die primitive Cultur* usw. 245

Родилкитѣ сѣ табу

Хората сѣ табу обикновенно, когато се намиратъ въ нѣкакво особено състояние. Така напр. жената, когато е родилка, се смѣта у всички народи въ най-висока степенъ табу. Затова тя не бива да посещава свещени мѣста, нито да се събира съ мъжа си. Това може да стане едва следъ изминаването на известенъ срокъ, който у отдѣлнитѣ народи е различенъ. Затова първобългаритѣ питали папа Николай I., следъ колко дена родилката бива, споредъ новата вѣра да посѣщава църквата¹ и да се събира съ съпруга си.²

Женската глава е табу

Споредъ 58 отговоръ на папа Николай I. българитѣ питали, дали жената трѣбва да стои въ църквата съ покрита или гола глава³. Този въпросъ стои навѣрно въ връзка съ вѣрванието, което се срѣща у много народи, че женската глава поради голѣмата си коса⁴ е изложена на лоши влияния, че тя е нечиста т. е. табу и затова трѣбва да се покрива⁵ въ известни случаи. Византийскиятъ историкъ Прискъ съобщава, че Атилъ, когато влизалъ веднажъ въ едно село, билъ тържествено посрещнатъ отъ девизи покрити съ бѣли тънки покривала (Priscos Excerpta de legat. I 134 ed. de Boor.).

Табуирани дни и часове

Табу могатъ да бждатъ не само осезаемитѣ предмети, животни и лица, но тѣй сѣщо и времето, отдѣлнитѣ дни и часове. Времето е табу поради присѣтствието на особени сили, които могатъ да бждатъ лични или безлични, полезни и вредни. Табуирани дни и часове е имало и у първобългаритѣ. Споредъ 34-ия и 35-ия отговоръ на папа Николай българитѣ били навикнали да спазватъ известни дни и часове, когато отивали на сражение, а имало и известни дни, презъ

¹ Responsa etc. 68: Requisistis, post quot dies mulier possit ecclesiam intrare, postquam genuerit.

² Responsa etc. 64: Quot diebus viro, postquam mulier filium genuerit, ab ea sit abstinendum, non adinventionibus nostris, sed verbis beatae memoriae Gregorii Romani pontificis et Anglorum gentis apostoli declaratur.

³ Responsa etc. 58: Utrum velato an nudato capite mulier in ecclesia stare debeat, Apostolus docet...

⁴ Fr. Heller *Das Gebet* München 1923, 106; *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* III 1239 и сл. и VII 1207.

⁵ E. Samter *Geburt Hochzeit Tod* Leipzig 1911, 1495; E. Fehrle *Deutsche Feste und Volksbräuche* 2 Auf. Leipzig 1920, 95; P. Lugn *Die magische Bedeutung der weiblichen Kopfbedeckung im schwedischen Volksglauben* въ Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien 50 (1920).

които не бивало да се отива на война.¹ Споредъ 36-ия отговоръ тѣ избѣгвали да отиватъ на пѣтъ или война и въ празнични дни². Въпроситѣ на първобългаритѣ стоятъ въ тѣсна връзка съ това, което се съобщава въ китайската книга Ши-ки за т. н. хунь-но т. е. за хунитѣ на предхристиянската епоха: „Soll eine Sache in Angriff genommen werden, dann beobachtet man die Steine und den Mond. Bei Vollmond oder bei zunehmendem Mond wird angegriffen oder gekämpft, bei abnehmendem Mond aber zieht man die Streitmacht zurück“.³ Днитѣ и часоветѣ, които сж табу, могат да бждатъ добри и лоши споредъ двоякото значение на понятието табу. Една работа започната или завършена презъ добро време, има добъръ край, понеже е извършена съ благосклонното участие на свърхествениитѣ сили и обратно — една работа, започната на лошъ часъ, свършва зле. Това схващане за времето е широко разпространено и се срѣща у всички народи и презъ всички времена.⁴

*

Въ началото на 42-я отговоръ на папа Николай се съобщава, че у българитѣ било обичай кантѣ да сѣда самъ на столъ до трапезата безъ жена си за да яде, а далечъ отъ него на низки столчета сѣдали другитѣ присѣжтвуващи.⁵ Дали този обичай се дължи пакъ на единъ видъ табу, не може да се каже съ положителностъ. Може би въ случая се касае за обикновенъ профаненъ церемониалъ, заетъ отъ Византия или другаде. Въ всѣки случай у много народи храненето на царя resp. главатаря представя сжщо така табу.⁶ Съ гореописания начинъ на угощение въ първобългарския дворецъ може да се

¹ Responsa etc. 34: Praeterea consulitis, si debeatis, quando nuntius venerit ut ad praeliandum pergatur, mox proficisci, an sit aliqua dies, in qua non oporteat ad praeliandum exire? — 35: Refertis, quod soliti fueritis, quando in praelium progrediebamini, dies et horas observare.

² Responsa etc. 30: Si die Dominico vel ceteris festis diebus, quando necessitas urget, liceat ambulare, vel ad bellandum procedere?

³ Вж. J. J. M. De Groot *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* I. Berlin-Leipzig 1921, 60—61.

⁴ Вж. Pfister PWRE XI 2149 и сл.; Ed. Stemplinger *Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen* Leipzig 1922, 113 и сл.; сжщиятъ *Antike und moderne Volksmedizin* Leipzig 1925, 111 и сл.; Д. Мариновъ *Жива старина* кн. I. Руссе 1891, 53 и сл.; особено R. Andree *Ethnographische Parallelen und Vergleiche* Stuttgart 1878, 1 и сл.

⁵ Responsa etc. 42: Asseritis, quod rex vester cum ad manducandum in sedili, sicut mos est, ad mensam sederit, nemo ad convescendum etiam, neque uxor eius cum eo discumbat, vobis procul in sellis residentibus, et in terra manducantibus.

⁶ Frazer *Der goldene Zweig* 245 и сл., 290 и сл.; Chantepie de la Sanssaye *Lehrbuch*, usw. I 152 и сл.

сравни това, което съобщава Посейдоний от Апамея за партския владѣтель: *παρὰ Πάρθοις ἐν τοῖς δεῖπνοις ὁ βασιλεὺς τὴν τε κλίνην ἐφ' ἧς μόνος κατέκειτο μετεωροτέραν τῶν ἄλλων καὶ κεχωρισμένην εἶχε καὶ τὴν τράπεζαν μόνῳ καθάπερ ἦρωι πλήρη βαρβαρικῶν θοιναμάτων παρακειμένην.*¹ Подобенъ обичай е съществувалъ и въ византийския императорски дворъ, вж. Ф. I. Κουκουλές *Γεύματα, δείπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν* въ *Ἐλετηρὶς τῆς ἐταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν* 10 (1933), 152. Заслужава да се отбележи, че това, което съобщава 42 отговоръ за храненето на първобългарския канъ, се различава значително отъ сведенията, които дава арабскиятъ писателъ Ибнъ Фадланъ за тържественото угощение на арабскитѣ пратеници въ двореца на българския владѣтель при Волга² и за угощението на византийскитѣ пратеници въ двора на Атила, разказано отъ Прискъ.³

Божества

Кучета

Охридскиятъ архиепископъ Теофилактъ предава, че българитѣ „не познавали името Христово. Но поради скитско безумие слугували както на слънцето, така и на останалитѣ звезди. А имало и такива, които принасяли жертва и на кучета“.⁴ Въ това известие се различаватъ ясно два вида вѣрвания. Това личи не само отъ различнитѣ обекти на обожаване, но и отъ изричното указание, че „имало и такива“ (*εἰσὶ δέ, οἳ καὶ...*). Може би въ случая се касае за два различни народа. За южнитѣ славяни, които по онова време влизали отчасти въ предѣлитѣ на първобългарската държава и съ които архиепископъ Теофилактъ е билъ въ близъкъ допиръ, се знае, че сж почитали слънцето, месеца и зорницата.⁵ Втората частъ на съобщението се отнася въ такъвъ случаи до първобългаритѣ. За почитане на кучета у първобългаритѣ съобщава и единъ другъ изворъ. Т. н. Теофановъ

¹ F. Jacoby *Die fragmente der griechischen Historiker* Berlin 1926, 2, 228 fr. 12.

² А. Я. Гаркави *Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ* С. Петербургъ 1870, 87.

³ *Excerpta de legat*, ed. C. de Boor I. Berolini 1903, 143 и сл.

⁴ Theophylactus *Historia martyrii XV martyrum*. *Patrologia graeca* ed. Migne, t. 126, 189, 28: *Οἱ (Βούλγαροι) Χριστοῦ μὲν ὄνομα οὐδ' ἤδεσαν· Σκυθικῇ δὲ ἀφροσύνῃ δουλεύοντες ἠλίφ τε καὶ σελήνῃ καὶ τοῖς λοιποῖς ἄστροις· εἰσὶ δέ, οἳ καὶ τοῖς κυσὶ θυσίας προσέφερον.*

⁵ *Fontes historiae religionis Slavicae coll.* C. H. Meyer, Berolini 1931 p. 21: *alii solem alii lunam et sidera colebant.* Срв. G. Krek *Einleitung in die slawische Literaturgeschichte* 2 Aufl., Graz 1887, 390; К. Н. Meyer *Slawische Religion* въ сборното съчинение *Die Religionen der Erde*. München 1927, 268 и сл.

продължител, като разказва за клетвенитѣ обряди, изпълнени за потвърждение на тридесетгодишния мирѣ, сключенѣ между българи и византийци въ времето на канѣ Омуртагѣ, съобщава, че съгласно първобългарския обичай били разсѣчени кучета, „на които дори безбожнитѣ езичици принасятъ жертва“ (Theoph. Continuatus res. J. Bekker. Bonnae 1838 p. 31: ... ἀλλ' οἷά τις ψυχή βάρβαρος θεοσεβείας ἀλωκισμένη κύνας μὲν, καὶ οἷς τὰ ἄνομα ἔθνη θύουσι, ἐχρήτο μάρτυσι τῶν πρᾶττομένων καὶ ἀλέτεμεν.)¹

Съ тѣзи две известия за жертвоприношение на кучета, може би, трѣбва да се свърже и сведението на Цариградския синаксарѣ, че трупътъ на Одринския архиепископѣ Мануилѣ е билѣ хвърленѣ на кучетата за храна (Synaxar. Constant. 414: ὃς τὸν μέγαν ἀρχιερέα Μανουὴλ μέσον διχάσας καὶ τὰς χεῖρας τοῖς ὄμοις ἀποτεμὼν βορὰν τοῖς κυσὶ παρέδωκεν). Дали въ случая не трѣбва да се разбира, че той е билѣ единѣ видѣ принесенѣ въ жертва на кучетата?² Кучетата, на които първобългаритѣ сж принасяли жертва, сж били, може би, точно определени.

Коне

Освенѣ за кучета, до насѣ не сж достигнали изрични сведения за почитане на други животни у първобългаритѣ. Обаче отѣ това, което е известно за коня у туркскитѣ народи и отѣ обстоятелството, че конската опашка е служила за военно знаме у първобългаритѣ (вж. стр. 15 и сл.) и че тѣхнитѣ военни коне сж били табу, може да се предположи, че и конетѣ сж били на почитѣ у първобългаритѣ.

Върховенѣ богѣ

Покрай орендизма и почитането на животни първобългаритѣ сж вѣрвали въ единѣ върховенѣ богѣ. Споредѣ единѣ турски рѣкописѣ, който се пази въ Берлинската кралска библиотека, той се наричалѣ Тангри.³ Сжщото това име подѣ

¹ Вж. В. Бешевлиевѣ *Дребни приноси* въ ИБИД XIV—XV 195 и сл.; V. Grumel *Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités* въ ИБИД XIV—XV 91 и сл. се съмнява въ достовѣрността на това известие, безѣ обаче да се спира на въпроса, дали българитѣ сж почитали кучета или не. Обясненията на Grumel относно въпросния текстъ ми се виждатъ неубедителни. За писмото на патриархѣ Николай Мистикѣ вж. при клетвата.

² W. Koppers *Der Hund in der Mythologie der zirkumpazifischen Völker* въ Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik I. 1930 ми бѣше недостъпно.

³ R. Roesler *Untersuchungen zur älteren Geschichte Pomäniens* Leipzig 1871, 251 и сл., заб. 4.; Н. Vámbéry *Der Ursprung der Magyaren* Leipzig 1882, 58, заб. 1.

формата *Тангра* (ТАГГРА) се срѣща въ единъ много повреденъ първобългарски надписъ, откритъ презъ 1925 г. въ разкопкитѣ при с. Мадара¹. Тангри отъ ржкописа и тангра отъ надписа сж очевидно една и сѣща дума. Тази дума, разбира се въ различни диалектични форми, се срѣща и до сега у тюркскитѣ народи съ значение „богъ“. Първоначално *тенгри* е означавало понятието „небе“, както *Dyauš pita* у индуситѣ, *Ζεὺς πατήρ* у старитѣ гърци, *Jupiter* у римлянитѣ или *T'ien* у китайцитѣ. По-късно обаче прѣко представата обиталище на върховния богъ думата „небе“ е добила значението „върховенъ богъ“ или само „богъ“. Вѣрата въ единъ върховенъ богъ-небе е обща за всички тюркски народи². Китайската книга Хоу-хань-шу съобщава за хунитѣ на предхристиянската епоха, че „*Hung-nôschen Sitten gemäss wurden jährlich drei „Liong-Opfer“ dargebracht, und regelmässig wurde im ersten, fünften und neunten Monat am Tage wi dem Himmel und den Göttern geopfert*“³. Сѣщото разказва и книгата Ши-ки: „Im ersten Mond jedes Jahres findet eine kleine Versammlung der Grossen statt am Opferplatz des Hofes des *Tanhu*, und im fünften Mond eine Grosse Versammlung am *Liong (Lung-Long)* — Wall. Man bringt dann seinen Ahnen, dem Himmel und der Erde, den Geistern und Göttern Opfer dar“⁴. Споредъ византийския историкъ Менадъръ аварскитъ ханъ Баянъ призовавалъ като най-голѣмъ свидетелъ на клетвата си небето и небесния богъ⁵. А Теофилактъ Симоката съобщава, че тюркитѣ почитали между другото единъ върховенъ богъ-сътздателъ на небето и земята, комуто принасяли въ жертва коне и рогатъ добитъкъ⁶. Въ житието на Св. Константинъ (= Кирилъ) се споменува, че езическитѣ хазари почитали единъ

¹ В. Бешевлиевъ *Първобългарски надписи* № 17 и стр. 111 и сл.

² Н. Vámbéry *Ursprung* usw. 347 и сл.; сѣщиятъ *Die primitive Cultur des Turkotatarischen Volkes* Leipzig 1879, 150 и сл., 240; сѣщиятъ *Das Türkenvolk* Leipzig 1885, 117; J. Marquart *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* Leipzig 1903, 15; сѣщиятъ *Über das Volkstum der Komänen* въ Abhdl. der Königl. Gesel. der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, Bd. XIII (1914), 34.

³ J. J. M. de Groot *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* Berlin 1921, 59.

⁴ De Groot op. cit. 59; вж. още стр. 120, 121, 213 и сл., 224, 226.

⁵ Въ *Excerpta de legat.* II 473: ... τὸν δὲ οὐρανὸν ἄνωθεν αὐτοῖς καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ θεὸν πῦρ ἐπαφῆσειν...

⁶ Theophylacti Simocattae *Historiae* ed. C. de Boor. Lipsiae, 1887, 260 (lib. VII 7) 13—18: τιμῶσι τοιγαροῦν οἱ Τοῦρκοι λίαν ἐκτόπως τὸ πῦρ, ἅερα δὲ καὶ ὕδωρ γεραίρουσιν, ὕμνουσι τὴν γῆν· προσκυνοῦσι δὲ μόνως καὶ θεὸν ὀνομάζουσι τὸν πεποιηκότα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. τούτῳ θύουσιν ἵππους καὶ βόας καὶ πρόβατα, ἱερεῖς κεκτημένοι, οἱ καὶ τὴν τῶν μελλόντων αὐτοῖς δοκοῦσιν ἐκτίθεσθαι προαγόρευσιν.

богъ-създателъ на всички нѣща¹. Споредъ едно друго известие тѣзи отъ хазаритѣ, които пиели кръвь, познавали само единъ богъ създателъ². За тюркитѣ се съобщава въ единъ изворъ още, че почитали духа на небето и му принасяли жертви³. Въ старотурскитѣ надписи небето рѣководи човѣшкитѣ сѣдбини⁴. Въ достигиалитѣ до насъ първобългарски надписи гръцката дума за богъ „θεός“ се срѣща често. Обаче, като се знае, че съставителитѣ на надписитѣ сѣ били гърци⁵ и че нѣкои отъ изразитѣ, въ които се споменува думата θεός, сѣ византийски стереотипни формули⁶, мжчно може да се опредѣли, кога става речъ за българския върховей богъ и дали изобщо се има той предъ видъ. Само въ единъ случай би могло да се предполага донейде, че се касае за българския върховенъ богъ, а именно въ следния надписъ: Η ἡ (της) τὴν ἀλήθηαν γυρεύη ὁ Θεὸς θεωρῖ κέ ἔ της ψεύδετε Θεὸς θεωρῖ τοὺς Χριστιανοὺς οἱ Βούλγαρις πολὰ ἀγαθὰ ἐπίυσα(ν) κέ οἱ Χριστιανοὶ ἐλησμόνησαν, ἀλλὰ ὁ Θεὸς θεωρῖ⁷. Възможно е думата θεός въ византийскитѣ формули да не е правила впечатление на българитѣ, макаръ да се отнасяла до християнския богъ, поради обстоятелството, че и първобългаритѣ сѣ вѣрвали въ единъ върховенъ богъ⁸.

Дали първобългаритѣ сѣ имали и други божества, освенъ споменатитѣ и какви сѣ били тѣ, не може да се каже, поради липса на извори. Обаче съ положителностъ може да се предположи, че и тѣ като много тюркски народи сѣ вѣрвали въ разни духове.

¹ Вж. А. Теодоровъ-Баланъ *Кирилъ и Методи* I София 1920, 44 (глава IX) 7 и сл.: Каганъ же възъмъ чашоу рече: пиамъ въ име Бога единого сътворышаго всоу тварь. Къмъ това Marquart *Streifzüge* usw. 15.

² Marquart *Streifzüge* usw. 419.

³ Marquart *Streifzüge* 15: Le Khan habite constamment sur le mont Tou-kiu chan [ütükän-juš]. Sa tente s'ouvre du côté de l'orient, par respect pour le côté du ciel où se lève le soleil. Chaque année, on conduit les nobles au caveau de leurs ancêtres pour y sacrifier. De plus, dans la deuxième décade du cinquième mois, on rassemble d'autres hommes pour qu'ils aillent adorer l'esprit du ciel sur la même montagne et lui offrir un sacrifice.

⁴ Marquart *Streifzüge* 15.

⁵ В. Бешевлиевъ *Първобългарски надписи* 20 и сл.

⁶ Бешевлиевъ *op. cit.* 22 и 86 и сл.

⁷ Бешевлиевъ *op. cit.* № 20.

⁸ Разбира се не е изключена възможността за религиозна вѣротърпимостъ у българитѣ, както това личи отъ допускането да се издѣлбава кръсть върху първобългарски надписи. Гоненията на християнитѣ при наследницитѣ на Крума се дължи, може би, повече на политически причини.

Култъ

Една отъ най-сжщественитѣ части на всѣка религия представя култътъ, при който отношението на човѣка спрямо свръхестественитѣ сили или божествата се изразява въ различни действия. Тѣзи действия сж отъ най-различенъ видъ. Тѣ могатъ да бждатъ чисто звукови като музика, пѣне, неочленени викове и писъци или думи като молитва, баене или магия, или жертвоприношение и оброци, а сжщо така мълчалива молитва и просто благоговение предъ божеството¹.

Кумири и капища

Едно важно мѣсто въ култа заематъ изображенията на божествата и то изваяни като идоли или рисувани като икони. Отъ достигналитѣ до насъ сведения за религията на първобългаритѣ се вижда, че тѣ сж имали идоли. Така въ 41-я отговоръ на папа Николай I се споменува, че първобългаритѣ се кланяли и принасяли жертви на идоли². Византийскиятъ хронистъ Малала съобщава, че хунитѣ, които живѣели близу до Боспора, т. е. сегашния Керчъ, и които се отъждествяватъ съ първобългаритѣ³, сж почитали идоли, направени отъ сребро и електронъ⁴. За идоли отъ благороденъ металъ у хунскитѣ народи знаятъ и китайскитѣ извори. Така споредъ книгата Ши-ки прочутиятъ китайски генералъ Но' К'и ping „... (Er) schlug den König von Hiu-t'ŏ und erbeutete ein goldenes Bild, das dieser beim Opfern an den Himmel gebrauchte⁵. Охридскиятъ архиепископъ Теофилактъ споменува

¹ Вж. Pfister *Die Religion der Griechen und Römer* 22 и сл., 180 и сл.

² Responsa etc. 41: De iis autem, qui Christianitatis bonum suscipere renuunt, et idolis immolant, vel genua curvant, nihil aliud scribere possumus vobis, nisi ut eos ad fidem rectam monitis, exhortationibus, et ratione illos potius quam vi, quod vane sapiant, convincatis: opera manuum, suarum et insensibilia elementa cum sint homines intellectu habiles, adorantes, imrno daemoniis suum cervicem flectentes et immolantes.

³ Златарски *История* I 1, 48 и сл.

⁴ Joannis Malalae *Chronographia* ex rec. L. Dindorfii. Bonnae 1831, 432⁵⁻¹³: Ὁ δὲ αὐτὸς ῥῆξ ὁ γενόμενος χριστιανὸς (Γρῶδ) ἀπελθὼν ἐπὶ τὴν ἰδίαν χώραν πλησίον Βοσπόρου εὔρε τὸν ἴδιον ἀδελφόν· καὶ εἶσας αὐτὸν μετὰ βοηθείας Οὐννικῆς ἀνεχώρησεν. ἔσεβον δὲ οἱ αὐτοὶ Οὐννοι ἀγάλματα· καὶ λαβόντες αὐτὰ ἐχώνευσαν· ἦσαν γὰρ ἀργυρᾶ καὶ ἠλέκτρινα· καὶ κατήλλαξαν αὐτὰ ἐν Βοσπόρῳ, λαβόντες ἀντ' αὐτῶν μιλιάρισια. Καὶ μανέντες οἱ ἱερεῖς τῶν αὐτῶν Οὐννων καὶ ἔσφαξαν τὸν ῥῆγα καὶ ἐποίησαν ἀντ' αὐτοῦ τὸν αὐτοῦ ἀδελφὸν Μοῦγελ.

⁵ De Groot *Die Hunnen* usw. 120; сжщо 121: „In Hiu-t'ŏ hat er das beim Himmelsopfer gebrauchte goldene Bild in Besitz genommen“.

сжщо за идоли и капища у първобългаритѣ¹. Забележително е, че у старитѣ славяни думитѣ за идолъ — кумиръ, балванъ — и за храмъ — капище — сж отъ първобългарски произходъ². Това показва, че първоначално славянитѣ не сж имали нито идоли, нито храмове, а сж заели както понятията, така и названията отъ първобългаритѣ. Писменитѣ и езиковитѣ данни за първобългарски капища се подкрепятъ и отъ археологическитѣ находки. Въ разкопкитѣ при Абоба—Плиска³ и Мадара⁴ се откриха между другото и развалини отъ вѣроятни първобългарски светилища. Първобългарски идоли, обаче, до сега не сж намѣрени. Това се дължи на обстоятелството, че системни разкопки въ Шуменския окръгъ, срѣдището на нѣкогашната първобългарска държава, не сж правени. А освенъ това, по всѣка вѣроятность, по-голѣмата частъ отъ идолитѣ сж били унищожени следъ приеането на християнството, както за това изрично загатва архиепископъ Теофилактъ чрезъ устата на Омуртаговия синъ Енравота⁵.

Шаманство

Споредъ арабския писателъ Псевдо-Масуди „Les Bordjâns (= първобългаритѣ) sont de la religion des Mages“.⁶ Какво точно значи тукъ терминътъ „маги“ е неизвестно. Може би, подъ „маги“ трѣбва да се разбиратъ т. н. шамани на тюркскитѣ народи. Съ шамани се означаватъ у тѣзи народи, както е известно, единъ особенъ видъ официални магьосници, за

¹ Theophylacti Bulgariae archiep. *Historia martyrii XV-martyrum* 197: Ἐνὶ λόγῳ, τὰ μὲν ἀγάλματα τῶν Ἑλλήνων ὡς ἄθεα καὶ ἀκάθαρτα βδελύσσω καὶ ἀποστρέφομαι σὺν πάσῃ τῇ λατρείᾳ αὐτῶν . . . Εἶδολα δὲ καὶ οἱ αὐτῶν βωμοὶ καὶ ἀνέροι ναοὶ συντριβήσονται, καὶ εἰς τὸ μὴ ὄν ὡς οὐκ ὄντες ἔσονται.

² Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* II 512; Ст. Младенов *Вероятни и мними остатъци отъ езика на Аспаруховитѣ бжлгари в новобжлгарската реч* въ ГСУ и.ф. XVII 201 и сл.

³ К. Шкорпилъ *Постройки въ Абобскомъ укрѣпленія* Изв. Русс. Арх. Института въ Константинополѣ X 89 и сл.

⁴ Ив. Велковъ *Разкопки въ Мадара* въ сб. Мадара I (1934) 87 и сл.

⁵ Theophylacti Bulgariae archiep. *Historia martyrii XV martyrum* 197: Εἶδολα δὲ καὶ οἱ αὐτῶν βωμοὶ καὶ ἀνέροι ναοὶ συντριβήσονται, καὶ εἰς τὸ μὴ ὄν ὡς οὐκ ὄντες ἔσονται.

⁶ Marquart *Streifzüge* 205, срв. А. Я. Гаркави *Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ* С.-Петербургъ 1870, 126: „Бурджане суть язычники“, сжщо у Аль-Бекри (А. Куникъ и В. Розень *Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ* С.-Петербургъ 1878, 6411): „Они вѣры языческой (маджусія)“. Сочиненія. А. А. Котляревскаго III Санктпетербургъ 1891, 265: Борджане — маги (язычники).

които се вѣрва, че се сношаватъ съ разни духове, че биватъ обсебвани отъ тѣхъ и че въ такова състояние тѣ могатъ да предсказватъ, да откриватъ тайни, да даватъ съвети и т. н. За да се постигне състоянието да бѣде обсебенъ или прихванатъ отъ духове, шаманътъ извършва известни обреди, които се състоятъ въ заклинания, танци, подскачания и пр., вследствие на които той изпада въ екстазъ или излиза извънъ себе си. Шаманитѣ се обличатъ въ особени дрехи, окичени съ разни желѣзни дрънкулки, амулети и други най-разнообразни нѣща. Обаче, най-важниятъ предметъ на шаманския накитъ е единъ голѣмъ плоскъкъ тъпънъ, който шаманътъ носи на ржката си като щитъ. Този тъпънъ представя вселената и затова той е изпъстренъ съ изображения на слънцето, звездитѣ, дървета, хора и животни. Шаманитѣ се срѣщатъ и днесъ още между тюркскитѣ народи на Сибирь, за които именно се отнася горното описание¹. Нѣкога шаманството е било общо за всички тюркски народи. Така византийскиятъ историкъ Менандъръ съобщава за шамани у тюркитѣ². Хронистътъ Малала, когато разказва за покрѣстването на хунския (първобългарския ?) вождь Гродь, споменува за особена жреческа класа, която изпаднала въ екстазъ и убила покрѣстения вождь.³ По всѣка вѣроятностъ и първобългаритѣ сж познавали шаманството, макаръ да липсватъ изрични сведения за това. Все пакъ до насъ е достигнало едно неясно известие за магьосници у първобългаритѣ следъ приемането на християнството. Кремонскиятъ епископъ Лиудпрандъ разказва, че Симеоновиятъ синъ Баянъ до тамъ билъ изучилъ магията, че отъ човѣкъ ставалъ веднага на вълкъ или на каквто другъ звѣръ поискашъ⁴. Вѣрването,

¹ Н. Vámbéry *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes* Leipzig 1879, 246 и сл.; сжщиятъ *Das Türkenvolk* Leipzig 1885, 116 и сл.; G. Nioradze *Der Schamanismus bei den Sibirischen Völkern* Stuttgart 1925; М. Арнаудовъ *Студии върху българскитѣ обреди и легенди* София 1924, 156 и сл. и 162; сжщиятъ *Очерки по български фолклоръ* София 1934, 557 и сл.

² Excerpta de leg. ed. de Boor I 192 и сл.: ἕτεροι δέ τινες τοῦ φύλου τοῦ κατὰ σφᾶς αὐτοὺς ἀναφανέντες, οὓς εἶναι ἔλεγον τῶν ἀπαισίων ἐλατῆρας, ἀγχοῦ ἤλθον τῶν περὶ Ζήμαρχον· καὶ τοῖνον ἅπαντα ὅσα ἐπεφέροντο φορτία ἀράμενοι ἔθεσαν ἐν μέσφ. εἶτα τοῖς τοῦ λιβάνου κλάδοις πῦρ ἀνάψαντες τῇ Σκυθικῇ φωνῇ βάρβαρα ἄττα ῥήματα ὑπεπιθύριζον, ἐπιπαταγοῦντες δὲ κώδωνί τινι καὶ τυμάνφ ὑπερθεν τοῦ φόρτου περιέφερον τὸ φυλλῶδες τοῦ λιβάνου τῇ φλογὶ λακίζόμενον, καὶ ἅμα γινόμενοι μανιώδεις καὶ ἐμβριμούμενοι τὰ πονηρὰ ἀπελαύνειν ἐδόκουν· οὕτω γὰρ ἀποτρῴπαιοί τινες εἶναι καὶ ἀλεξίκακοι ἐδόκουν.

³ Ion. Malalae *Chronographia* 432₁₀: ... καὶ μανέντες οἱ ἱερεῖς τῶν αὐτῶν Οὐννων καὶ ἔσφαξαν τὸν ῥῆγα, . .

⁴ Liudprandi episcopi Cremonensis opera omnia rec. E. Dümmler, Hannoverae 1877. *Antapodosis* 111 29: „Qui (Simeon) duos filios habuit, unum nomine Baianum, alterum,

че известни лица могат да се превръщат въ вълци¹ се срѣща както въ древността² така и въ срѣдновѣковието (у германци³, славяни⁴, литовци, естони и др.), а сѣщо и до сега на Балканския полуостровъ⁵. Лицата, които могат да се превръщат се нарича споредъ езика λυκάινθρολοι, versipelles, Werwölfe, вѣрколакъ⁶ и пр. Последователитѣ на шаманството сѣ вѣрвали, че всѣки шаманъ е могълъ да се превръща въ вълкъ. Дори у племето коряки самиятъ вълкъ се смѣталъ за шаманъ и презъ време на тѣхния вълчи празникъ единъ мъжъ, облѣченъ въ вълча кожа, играелъ около огъня на огнището⁷. У германцитѣ се вѣрвало, че чрезъ поставянето на вълчи поясъ или вълча риза, първоначално вълча кожа, човѣкъ се превръщаль на вълкъ и получаваль неговата сила и желание за убиване⁸. По всѣка вѣроятность Симеоновиятъ синъ е билъ сѣщо така единъ човѣкъ-вълкъ⁹. Неясно е обаче поради оскѣдното сведение на извора, дали това е вършелъ Баянъ като обикновенъ магѣосникъ¹⁰ или като шаманъ. Въ всѣки

qui nunc usque superest potenterque Bulgarie principatur, nomine Petrum. Baianum autem adeo foere magicam didicisse, ex homine subito fieri lupum quamvecumque cerneris feram.

¹ R. Andree *Ethnographische Parallelen und Vergleiche* Stuttgart 1878, 62 и сл.; С. Т. Stewart *Die Entstehung des Werwolfglaubens* въ Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 19 (1909), 30 и сл.

² Ed. Stemplinger *Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen* Leipzig 1922, 91 и сл.

³ J. Grimm *Deutsche Mythologie* 4. Ausgabe, Berlin 1876, Bd. II 915 и сл., 111 316; E. Могк въ J. Hoops *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Strassburg 1918, Bd. IV 511 и сл.; O. Novorka und A. Kronfeld *Vergleichende Volksmedizin* Stuttgart 1908, Bd. I 450.

⁴ G. Krek *Einleitung in die slawische Litteraturgeschichte* 2. Aufl. Graz 1887, 410; A. Brückner въ Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* usw. II 517.

⁵ Ст. Курiakίδης *Ἑλληνικὴ Δαογραφία*, Ἐν Αθήναις 1922, 201 и сл.

⁶ Д. Матовъ *Гръцко-български студии* въ МСБНУК IX 59 и сл.

⁷ A. Nehring *Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat* въ Koppers, *Die Indogermanen- und Germanenfrage* 213; Andree op. cit. 66; Stewart op. cit. 46.

⁸ Вж. заб. 1 и L. Lévy-Bruhl *Das Denken der Naturvölker*. 2 Aufl. Wien 1926, 78.

⁹ Това мнение се срѣща вече у М. С. Дриновъ *Съчинения* I София 1909, 431, заб. 1 ... Вѣроятно, въ народной молвѣ Боянъ слылъ оборотнемъ, что, по видимо, послужило источникомъ для замѣтки Лиутпаранда.

¹⁰ Ив. Дуйчевъ *Въпроси изъ вътрешната история на първото българско царство* въ сборникъ „Презъ вѣковеѣ“ София 1938, 122 и сл. смѣта, че Баянъ е изучилъ магията отъ Византия.

случай както личи отъ съдържанието на 17 и 18 отговор¹ на папа Николай I и отъ случката съ Борисовия синъ Владимиръ, който се опиталъ да възстанови езическата вѣра у първобългаритѣ², християнството не е било възприето напълно отъ всички българи. Може би къмъ тѣзи българи старовѣрци да е принадлежалъ и Баянъ, който е държалъ здраво за старитѣ първобългарски обичаи, както това се вижда ясно отъ обстоятелството, че той отхвърлилъ християнското си кръстно име Венеаминъ³ и че се обличалъ още въ първобългарско облѣкло, което е правило, изглежда силно впечатление и затова е отбелязано изрично отъ Теофановия продължителъ⁴. Ето защо възможно е този царски синъ да се е посветилъ на шаманството, гдето се е практикувало, както се посочи по-горе, превръщания отъ човѣкъ въ звѣръ и то главно въ вълкъ, а по-рѣдко въ мечка или другъ видъ животнo⁵. Обаче не е изключено превръщането на Баяна въ вълкъ да стои въ връзка съ вѣрванията у славянитѣ, на които човѣцитѣ-вълци сж били много добре познати⁶.

Кантъ жертвоприносителъ

Споредъ сведенията на византийскитѣ хронисти Теофанъ⁷ и Симеонъ Магистръ⁸ и на Охридския архиепископъ

¹ Responsa etc. 17: Igitur referentes, qualiter divina dementia Christianam religionem perceiveritis, qualiterque populum vestrum baptizari omnem feceritis: qualiter autem illi postquam baptizati fuere, insurrexerint unanimiter cum magna ferocitate contra vos, dicentes, non bonam vos eis legem tradidisse, volentes etiam vos occidere et regem alium constituere, et qualiter vos, divina cooperante potentia, adversus eos praeparati, a maximo usque ad modicum superaveritis, et manibus vestris detentos habueritis, qualiterque omnes primates eorum, atque maiores cum omni prole sua gladio fuerint interempti, mediocres vero seu minores, nihil mali pertulerint...; 18: Scire vos velle significatis, quid de his, qui legem Christianam respuunt agere debeatis. Срв. още 19: Quid iure de his faciendum sit, qui ad occidendum regem insurrexerint...

² В. Н. Златарски *История* I 2, 246 и сл.

³ Златарски *История* I 2, 516.

⁴ Theoph. Contin. 412: Ἰωάννης δὲ καὶ Βενεαμὴν οἱ τοῦ Πέτρου ἀδελφοὶ ἔτι στολῆ ἔκοσμοῦντο βουλγαρικῆ.

⁵ Stewart *Entstehung* 31.

⁶ Вж. заб. 2 на стр. 49. За сжщността на Боянъ вж. още В. Пундевъ *Боянъ Магьосникътъ* София 1923, 18 и сл.; Арnaudовъ *Очерки* 534. Може би тукъ спада и това, което разказва Несторъ за княза на половцитѣ Боянкъ, вж. R. Rosler *Römänische Studien* Leipzig 1871, 243.

⁷ Theoph. *Chronographia* rec. C. de Boor I, 503₁₀ сл., вж. стр. 45.

⁸ Scriptor incertus *de Leone Bardae* 342, 4, вж. стр. 46.

Теофилактъ¹ първобългарските канове сж извършвали поне въ известни случаи сами жертвоприношения. Тъзи сведения се потвърждават и отъ единъ първобългарски надписъ отъ времето на Крума: ... τῶν φοσάτων αὐτοῦ ... [ἐν]ίκι[σε]ν ὁ Κροῦμος κὲ ἀπλ[θεν] ... [ἐπύ]σεν [θ]υσίαν ἰς τὴν θά[λασσαν]...² Че въ всички тъзи известия не се касае за каузативна употреба на съответнитѣ глаголни форми и че наистина българскиятъ владѣтель е извършилъ самъ жертвоприношението, се вижда не само отъ разказа на Симеонъ Магистра за жертвоприношенията, извършени отъ Крума при обсадата на Цариградъ презъ 813 г., но и отъ следното китайско известие за владѣтеля на предхристиянскитѣ хуни: „Er schlug den König von *Hiu t'ou* und erbeutete ein goldenes Bild. Das dieser beim Opfern an den Himmel gebrauchte“³. Българскиятъ владѣтель е извършвалъ жертвоприношението навѣрно въ качеството си на жрецъ. Въ всѣки случай царе-жреци се срѣщатъ у много народи, напр. въ стария Римъ⁴.

Жертвоприношение

Първаци

Жертвоприношението, което въ много религии представя важна частъ на култа, се срѣща и у първобългаритѣ. Споредъ 89-ия отговоръ на папа Николай I българитѣ имали обичай да принасятъ въ жертва новитѣ плодове и първацитѣ измежду нѣщата⁵. Това сж така нареченитѣ примициални жертви. Съ този видъ жертва жертвоприносительтъ благодари на божеството, че му е дало добро плодородие, изобилень ловъ и т. н. и затова първитѣ плодове, животни и пр. се посвещаватъ нему. Първоначално тукъ е играла известна роля представата, че първитѣ плодове сж изпълнени съ силна оренда или че сж выпльщение на духа на растителността и затова не бива да се ядятъ, а трѣбва да се принасятъ въ жертва,

¹ Theophylacti Bulgariae archiep. *Historia martyrii XV martyrum* 29: (Ομβριτάγος) λαμπρὰν τινα θυσίαν ἐπέτελεσας καὶ ἐπὶ ταύτῃ πολυτελεῖ παρασκευασάμενος τράπεζαν, κελεύει τὸν Κινάμωνα συνανακλιθῆναι καὶ συνεστιασθῆναι τοῖς λοιποῖς ἄρχουσιν.

² Бешевлиевъ *Първобългарски надписи* (добавки) № 15, стр. 34 и сл.

³ De Groot *Die Hunnen* usw. 120.

⁴ Frazer *Der Goldene Zweig* 12 и сл.; 120 и сл.; Chanteplede la Saussaye *Lehrbuch* I 48 и сл. 576 и сл.; II 448 и сл.; Nilsson *Primitive Religion* 92.

⁵ Responsa etc. 89: „Fruges novas et rerum offerre primitias etiam veteribus moris erat“.

за да има плодородие и следната година. Обикновено първацитѣ или примициалнитѣ жертви се принасят на върховния богъ. Тѣ се срѣщатъ най-вече у народи, които се занимаватъ съ земедѣлие и скотовѣдство, и затова сж познати на много народи¹. Този видъ жертва се срѣща и у днешнитѣ тюркски народи, напр. чувашитѣ².

Животни

Освенъ примициалното жертвоприношение на животни първобългаритѣ сж познавали и друго животинско жертвоприношение. Византийскитѣ хронистѣ Симеонъ Магистъръ съобщава, че Крумъ при обсадата на Цариградъ принесълъ въ жертва между другото и много добитѣкъ³. Изворѣтъ не казва, нито какъвъ е билъ този добитѣкъ, нито на кого е билъ принесенъ. За сроднитѣ съ първобългаритѣ тюрки Теофилактъ Симоката предава, че тѣ принасяли въ жертва на върховния си богъ коне, говеда и овци⁴. За жертвоприношения на говеда и овци (сжщо и кучета) у тюркски народи съобщава и 66-то писмо на патриархъ Николай Мистикъ⁵. Хунитѣ на предхристиянската епоха сж принасяли въ жертва коне⁶. У сибирскитѣ тюрки, привърженици на шаманството, жертвенитѣ животни сж конетѣ, говедата и овцитѣ⁷, сжщо и у чувашитѣ⁸. Възможно е и жертвенитѣ животни у първобългаритѣ да сж били отъ сжщия видъ.

¹ Thurnwald *Opfer* въ Eberts Reallexikon IX 184 и сл.; *Erstling* въ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II 976 и сл.; Nilsson *Primitive Religion* 71 и сл.; Pfister въ PWRE XI 2180; Сжщиятъ *Bildopfer* въ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 1300 и сл.; Heiler *Gebet* 71 и сл.; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* 1 92, 619, 644, II 291; U. Jahn *Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht* 1884; Арнаудовъ *Смудуи* 16 и сл.

² Vámbéry *Das Türkenvolk* 484.

³ Scriptor incertus *de Leone Bardae* ed. J. Bekker, Bonnae 1842, 342, 4.

⁴ Theophylact. Simocat. ed. de Boor 260¹⁵⁻¹⁷: προσκυνοῦσι δὲ μόνως καὶ θεὸν ὀνομάζουσι τὸν πεποικῶτα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. τούτῳ θύουσιν ἵππους καὶ βόας καὶ πρόβατα.

⁵ Nicolai Constant. archiep. *epistolae* въ J.-P. Migne *Patrologia Graeca* CXI. Parisiis 1863 p. 264: Ἐπεὶ διὰ τί μὴ ἀπλῶς τὰ τυχόντα ζῆα σφάζουσιν, ἄλλ' ἐκλέγονται βοῶς καὶ κύνας καὶ πρόβατα.

⁶ De Groot *Die Hunnen* usw. 223.

⁷ Vámbéry *Das Türkenvolk* 113.

⁸ Vámbéry *Das Türkenvolk* 481 и сл.

Човѣци

Освенъ тѣзи видове жертви първобългаритѣ, както много други народи, сж познавали и човѣшкото жертвоприношение. Пакъ споредъ Симеонъ Магистъръ Крумъ, когато обсаждалъ Цариградъ, принесълъ въ жертва и хора¹. Това известие за човѣшкото жертвоприношение у първобългаритѣ се потвърждава и отъ следната маргинална бележка : ση(μείωσαι) ὅτι καὶ Βούλγαροι τοῦτο ἐποίουν πρὸ τοῦ δέξασθαι τὸ ἅγιον βάπτισμα κῆμь Φύλαρχος δέ κοινῶς πάντας τοὺς Ἑλληνας, πρὶν ἐπὶ πολεμίους ἐξιέναι, ἀνθρωποκτονεῖν ἱστορεῖ². Споредъ първобитното схващане жертвоприношението на човѣци е най-ценно и най-дейно. Затова то се е извършвало само въ извънредни случаи, напр. при народни бедствия, въ време на война предъ или следъ сражение и пр. Човѣшкото жертвоприношение е било нѣкога много разпространено³. Така напр. известно е, че старитѣ гърци сж принасяли, макаръ и рѣдко, човѣшки жертви предъ сражения и морски пжтувания⁴. Германцитѣ сж извършвали жертвоприношения на хора въ военно време⁵. За сроднитѣ съ първобългаритѣ кумани византийскиятъ историкъ Никита Акоминатъ съобщава, че следъ Калояновата победа надъ Балдуина при Одринъ 1205 г., тѣ принесли въ жертва на боговетѣ си най-красивитѣ пленници, като ги обесили (срв. одушването на кановетѣ и безкръвното убиване на животни)⁶. Човѣшко жертвоприношение сж познавали и

¹ Scriptor incertus *De Leone Bardae* ed. J. Bekker. Bonnae 1842, 342 сл.

² Вж. Iv. Дуиѣв *Appunti di storia bizantino-bulgara* въ *Studi bizantini e neoellenici* vol. IV Roma 1934, 137 и сл.

³ Thurnwald *Menschenopfer* въ *Eberts Reallexikon* VIII 145 и сл.

⁴ Fr. Schwenn *Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern* RGVV XV 3, Giessen 1915; Pfister *Die Religion der Griechen und Römer* 184 и тамъ приведената обширна литература за човѣшкото жертвоприношение изобщо.

⁵ E. Mogk *Die Menschenopfer bei den Germanen* въ *Abhandl. d. K. s. Gesellsch. d. Wiss. phil-hist. Kl. XXVII* 1909, 603 и сл.; Сжщиятъ *Ein Nachwort zu den Menschenopfern bei den Germanen* въ *Arch. für Rel. Wiss.* XV 1912, 422 и сл.

⁶ Nicetae Choniatae *Historia* rec. J. Bekker, Bonnae 1835, 816: Σκύθαι τε γὰρ τὰ ἐν ποσὶν ἐπιόντες ἔκειρον καὶ τινὰς τῶν κάλλει διαπρεπῶν αἰχμαλώτων μετὰ μαστίγωσιν τοῖς ἑαυτῶν ἐπέθυσαν δαίμοσιν ἀναρτήσαντες. Тутъ принадлежи, може би, и стр. 706₁₆—707₂: οὐτε δὲ τῆς ἡμέρας τὴν δύναμιν ὁ βάρβαρος πτοηθεῖς (ἦν γὰρ τὸ ὑπερευλογημένον σάββατον, καθ' ὃ ὑπῳττεν ἐν τάφῳ Χριστός), οὐτε τὸν Χριστιανὸν αἰδεσθεῖς, ὄν μόνοις περιέφερε χεῖλεσιν, ἀλλὰ φιλαμῆτοις δαίμοσιν ἐλαστρούμενος πάντας, οὓς συνείληφε, κατὰ τῆς τάφρου ζῶντας ὠθεῖ καὶ χοῦν ἐς ἰσόπεδον ἐπιχέας πολυάνδριον τὸν τόπον δείκνυσιν. ἔπειτα καὶ τὰ τεῖχη καταστρεψάμενος ἐς Μυσιὰν ἐπάνεισιν, ἐναγίσμασι τοιοῦτοις καὶ τελεταῖς μυσαρωτάταις τὴν μίαν τῶν σαββάτων καὶ τῶν ἡμερῶν κυρίαν τετιμηκώς. Къмъ това Дуиѣв *op. cit.* 138.

хунитѣ на предхристиянската епоха, както личи отъ китайскитѣ извори¹.

Магически деяния предъ сражения

Въ 35-ия отговоръ на папа Николай I се съобщава, че първобългаритѣ имали обичай не само да съблюдаватъ известни дни и часове, но и да извършватъ заклинания, игри, пѣяния и нѣкакви гадания преди да влѣзатъ въ сражение².

За съжаление 35-иятъ отговоръ не казва, въ какво точно се състояли заклинанията и кой ги е извършвалъ. Обаче по всѣка вѣроятностъ тѣ сж били нѣкакви баяния, които сж имали за целъ да сломятъ или да вържатъ силата на неприятелитѣ³. Тѣ сж били извършвани навѣрно отъ първобългарскитѣ шамани, понеже баянията или заклинанията сж били една отъ главнитѣ шамански длѣжности. 35-иятъ отговоръ не опредѣля сжщо така, какви сж били игритѣ и пѣснитѣ, които сж предшествовали сражението, нито кой ги е извършвалъ. Въ всѣки случай обичаятъ да се играятъ военни игри или танци преди сражение се срѣща у много народи. Тѣзи игри иматъ за целъ да увеличатъ силата на бойцитѣ⁴. Сжщото значение иматъ и пѣснитѣ⁵. Чрезъ игритѣ и пѣснитѣ се достига до състоянието „екстаза“, което именно

¹ De Groot *Die Hannen* usw. 186: „Von jeher haben die *Hu* ihren Ahnen zu bestimmten Zeiten Opfer dargebracht; stets haben die Krieger versprochen, den *Dsi-su* den Schutzgöttern des Bodens zu opfern, sobald sie ihm in die Hände bekämen; warum denn verwendet ihr ihn nicht zu diesem Zweck?!“ Daraufhin wurde *Dsi-su* festgenommen. Verfluchungen ausstossend rief er aus: „Ich sterbe, aber *Hung-no* werde ich vernichten!“ Dann wurde er hingeschlachtet und den Ahnen geopfert.

² Responsa etc. 35: Refertis, quod soliti fueritis, quando in praelium progrediebamini, dies et horas observare, et incantationes, et ioca, et carmina, et nonnulla auguria exercere; et instrui desideratis, quid nunc vobis, agendum sit ... Nam illa, quae commemorastis, id est, diei et horae observationes, incantationes, ioca, et iniqua carmina, atque auguria, pompae ac operationes diaboli sunt.

³ Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 93; Pfister *Epode* PWRE Suppl. IV 323 и сл.; Samter *Volkskunde* I Homer. Berlin 1923, 69 и сл.; Nilsson *Primitive Religion* 80 и сл.

⁴ Pfister *Kultus* PWRE XI 2160 и сл.; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 49,162; II 423 и сл.; Beth *Religion u. Magie* Leipzig 1927, 171 и сл.; K. Th. Preuss *Die geistige Kultur der Naturvölker* 2. Aufl. Berlin 1923, 82 и сл.; Lévy-Bruhl op. cit. 214; Nilsson *Primitive Religion* 83 и сл.; Арнаудовъ *Студии* 187 и сл., 218 и сл.; Сжщиятъ *Очерки* 564 и сл., 683 и сл.; Pfister *Die Religion der Griechen und Römer* 203.

⁵ Pfister *Kultus* PWRE XI 2153 и сл.; Сжщиятъ *Die Religion der Griechen und Römer* 202.

усилва свръхестествената сила на играещия и пѣящия. Споредъ 47 отговоръ първобългаритѣ сж се отдавали на игри и презъ друго време и затова сж питали, дали е позволено да вършатъ това и презъ Четиредесетница¹. Безспорно и тѣзи игри сж имали сакрално значение, поради което папата ги забранилъ. Може би тѣзи игри да сж били шамански.

Най-сетне 35-иятъ отговоръ споменува още, че първобългаритѣ имали обичай, преди да започнатъ сражението, да гадаятъ за неговия изходъ. За съжаление и тукъ изворътъ не съобщава, какъ точно е ставало това гадание. Може би то е било подобно на това, което готскиятъ историкъ Йорданесъ съобщава за хунитѣ, които, както много тюркски народи, имали обичай да гадаятъ бждащето или по животинскитѣ вжтрешности или по рѣзкитѣ на очистени кокали (обикновено на т. н. лопатка)².

За магическитѣ деяния на първобългаритѣ, извършвани преди сражение даватъ любопитни сведения и два византийски извора въ връзка съ Крумовата обсада на Цариградъ презъ 813 г. Тѣзи сведения очевидно не могатъ да се отдѣлятъ отъ това, което съобщава 35-иятъ отговоръ. Ето що разказва византийскиятъ хронистъ Теофанъ³: Ὁ δὲ νέος Σενναχερίμ Κροῦμμος ἀρθείς τῇ νίκῃ, καταλιπὼν τὸν ἴδιον ἀδελφὸν μετὰ τῆς ἰδίας δυνάμεως πολιορκεῖν τὴν Ἀδριανούπολιν, μετὰ 5 ἡμέρας τῆς αὐτοκρατορίας Λέοντος ἐπελθὼν ἐν δυνάμεσι καὶ ἵπποις τῇ βασιλίδι πόλει περιήει πρὸ τῶν τειχῶν ἀπὸ Βλαχερνῶν ἕως τῆς Χρυσῆς πόρτης ἐπιδεικνύμενος τὴν περὶ αὐτὸν δύναμιν, καὶ ἐπιτελέσας μιὰς καὶ δαιμονιώδεις θυσίας ἐν τῷ πρὸς θάλασσαν λιβαδίῳ τῆς Χρυσῆς πόρτης, ἠτήσατο τῷ βασιλεῖ πῆξαι τὸ δόρυ αὐτοῦ κατ' αὐτῆς τῆς Χρυσῆς πόρτης. τοῦ δὲ τοῦτο μὴ καταδεξαμένου, ὑπέστρεψεν εἰς τὴν ἰδίαν σκηνὴν. Сжщото събитие обаче съ малко по-голѣми подробности относно жъртвоприношението и магическитѣ деяния предава и

¹ Responsa etc. 47: Consulitis, si liceat in quadragesimali tempore iocis vacare; quod non solum in quadragesimali, verum etiam in nullo tempore licitum est Christianis.

² Jordanis *Romana et Getica* rec. Th. Mommsen. Berolini 1882, 108²⁰⁻²⁴: igitur Attila rex Hunnorum tali percussus eventu diffidens suis copiis metuit inire confectum, Inter que fugam revolvens ipso funere tristiolem, statuit per aruspices futura inquirere, qui more solito nunc pecorum flbras, nunc quasdam venas in abrais ossibus intuentes Hunnis infausta denuntiant. Срв. Vámbéry *Cultur* 251; сжщиятъ *Ursprung* 29; сжщиятъ *Türkenvolk* 128 сл.; Nioradze *Der Schamanismus bei den Sibirischen Völkern* Stuttgart 1925,95.

³ Theophanis *Chronographia* rec. C. de Boor. Vol I. Lipsiae 1883 503⁵⁻¹⁴.

неизвестният авторъ на *Historia de Leone Bardae*¹: καὶ λοιπὸν ἦλθον οἱ Βούλγαροι μηδενὸς αὐτοῖς ὑπαντῶντος ἢ κωλύοντος ἕως τῆς πόρτης καὶ ποιήσας ὁ Κροῦμιμος θυσίαν κατὰ τὸ ἔθος αὐτοῦ ἔξωθεν τῆς Χρυσῆς πόρτης ἔθυσεν ἀνθρώπους καὶ κτήνη πολλά. καὶ εἰς τὸν αἰγιαλὸν τῆς θαλάσσης βρέξας τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ περικλυσάμενος, καὶ ῥαντίσας τὸν λαὸν αὐτοῦ, καὶ εὐφημισθεὶς ὑπ' αὐτῶν, διῆλθεν μέσον τῶν παλλακίδων αὐτοῦ, προσκυνηθεὶς ὑπ' αὐτῶν καὶ δοξασθεὶς, καὶ ταῦτα θεωρούντων ἐκ τῶν τειχῶν πάντων, καὶ μηδενὸς τολμῶντος κωλύσαι αὐτὸν ἢ ἀπολύσαι βέλος καὶ αὐτοῦ. καὶ ποιήσας πάντα τὰ ἐπιθυμήματα αὐτοῦ καὶ ἄπερ ἐβούλετο, περιεκύκλωσεν τὴν πόλιν, καὶ ἔβαλεν χάρακα ἐν αὐτῇ. καὶ ποιήσας ἡμέρας τινὰς καὶ πραιδεύσας τὰ ἔξωθεν τῆς πόλεως, ἤρξατο ζητεῖν πάκτα χρυσοῦ καὶ ἱματισμῶν πολὺν ἀριθμὸν, καὶ κοράσια ἐπίλεχτα ποσότητα τινά.

Приведенитѣ два текста се допълватъ взаимно. Споредъ първия отъ тѣхъ Крумъ най-напредъ обиколилѣ мѣстото предъ стенигѣ отъ Влахернитѣ до Златната врата, като показвалѣ войската, която била съ него. Това обикаляне би могло да се тълкува двойко : като военна игра въ смисъла на 35-ия отговоръ или като магическо обикаляне² съ цель да се създаде крѣгъ макаръ и непъленъ около Цариградъ, за да се свърже силата на бойцитѣ въ града³ или за да се придобие властѣта надъ града.⁴

Подобно значение има, може би, ѣ желанието на Крума да забие копието си въ Златната врата. Това магическо деяние принадлежи на навѣрно, къмъ т. н. контагиозна магия, т. е.

¹ Scriptor incertus *Historia de Leone Bardae* въ Leonis Grammatici Chronographia ex recogn. J. Bekkeri, Bonnae 1842, 342₁₋₁₅; срв. Symeon Magister *de Leone Armenio* въ Theophanis Continuatus ex rec. J. Bekkeri, Bonnae 1837, 612, 8.

² Вж. *Kreis* въ Bächtold-Stäubli *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* Bd. V 462 и сл. и тамъ приведената литература.

³ п. т.: „Oft wird die Gewalt über das im Kreis Eingeschlossene dazu benutzt, dieses darin festzubannen, zumal wenn es sich um eine gefährliche Macht handelt, die auf diese Weise ungefährlich gemacht werden soll. Beschworene Geister werden in einen Kreis gebannt, damit sie dem Beschwörer nicht schaden können.

⁴ п. т. Durch Einschliessen in einen Kreis bekommt man das Eingeschlossene in seine Gewalt. Schon uralter Rechtsbrauch kennt Besitzergreifung eines Landstückes durch Umkreisung desselben. За заграбване на чуждия имотъ чрезъ обикаляне вж. още Арнаудовъ *Студии* 388 и сл., 428 и тамъ приведената литература.

каквото се стори на една част отъ даденъ обектъ, съ същото се заразява или същото се извършва и върху цѣлия предметъ. Напр., ако се изгорятъ нокти, коса и т. н. или частъ отъ дреха, дори, ако се забие острие въ следитѣ отъ стѣпки и пр., то лицето, на което принадлежатъ, почва вследствие на това да линѣе и умира¹. Ето защо, ако Крумъ забие копието си въ Златната врата, едно отъ най-важнитѣ входни мѣста на Цариградъ, то цѣлиятъ градъ щѣлъ да бѣде сразенъ поради вътрешната връзка, която съществува споредъ първобитния начинъ на мислене между отдѣлнитѣ градски части и цѣлокупния градъ и на тайнствената сила, която се крие въ копието². Изглежда, че византийскитѣ императоръ Львъ добре схващаль смисъла на това магическо забиване на копието и затова е отхвърлил Крумовото искане.

Следъ обиколката Крумъ извършилъ голѣмо жертвоприношение. Той принесълъ въ жертва не само много животни, но и хора, може би, на върховния богъ. Следъ това, навѣрно за да отстрани отъ себе си и отъ войската всички лоши влияния и по този начинъ да се приготи по-добре за предстоящото сражение, Крумъ извършилъ надъ себе си и войската магическото деяние очищение (*lustratio*). За тази целъ той намокрилъ краката си въ морето, омилъ се и поръсилъ войската си. Водата, особено морската, се смѣта у много народи за най-дейно очистително сръдство³. У чувашитѣ, които се смѣтатъ за потомци на волжитѣ българи, животното предназначено за жертвоприношение следъ изпълването очистителната молитва се поливало съ вода до тогава, до като потрепера, следъ което се убивало⁴.

Еврейскитѣ войници сж били длѣжни да се очистватъ следъ сражение съ светена за поръсване вода (*Sprengwasser*). У племето Хереро и у бечуанитѣ изцапаниятъ съ чужда кръвъ войнъ се смѣта за нечистъ и трѣбва да се опръска съ свещена вода той самиятъ и орѣжието⁵. Теофрастъ въ своитѣ прочути „Характери“ (XVI) усмива суетвѣрния, който,

¹ Frazer *Der goldene Zweig* 15 и сл., особено 53 и сл.; R. Andree *Ethnographische Parallelen und Vergleiche* Neue Folge. Leipzig 1889, 8 и сл.; Thurnwald *Zauber* въ Eberts *Reallexikon* XIV 483 и сл.; Арнаудовъ *Студии* 406 и сл.; *Очерки* 547 и сл.

² Споредъ Engel op. cit. 327: wahrscheinlich ein Bulgarisches Zeichen von Eigenthumsrecht.

³ J. Scheftelowitz *Die Sündentilgung durch Wasser* въ Arch. f. Rel. Wiss. XVII 1914, 353 и сл.; Pfister *Kultus* въ PWRE XI 2178 и сл.; E. Samter *Geburt Hochzeit Tod* Leipzig 1911, 158 и сл.; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens подъ *Lustration* (V 1465 и сл.) и *Meer* (VI 67 и сл.).

⁴ Vámbéry *Das Türkenvolk* 485.

⁵ Scheftelowitz op. cit. 383 и сл.

за да се запази отъ демони, си мие ръцетѣ, опръсква се съ светена вода и взима въ устата си лавровъ листъ. И добавя по-нататъкъ: „той се намира може би сѣщо между тѣзи, които грижливо се опръскватъ съ морска вода“.¹ У арабитѣ има повѣрие, че, който се пръска съ вода, се запазва отъ влиянието на демонитѣ и т. н.² Следователно поръсването съ вода се срѣща както въ чисто религиозни обряди (срв. въ християнската църква поръсването съ светена вода), така и въ нѣкои магически деяния³.

Изворотъ не съобщава, дали Крумъ се е окъпалъ въ морето. Обаче, като се има предъ видъ, колко широко разпространенъ е обичаятъ да се къпе въ текуща вода, особено рѣки, за очищение⁴, то много е вѣроятнo Крумъ да се окъпалъ въ морето или поне да се е измилъ съ морска вода. Не е изключено и самото човѣшко жертвоприношение да е принадлежало сѣщо къмъ очистителния обрядъ, понеже човѣшкитѣ жертви иматъ не рѣдко очистително значение⁵. Обичаятъ да се очиства войската предъ сражение се срѣща и у други народи, напр. у старитѣ македонци⁶, римлянитѣ⁷ и др.

Следъ очищението войската поздравила Крума, а наложницитѣ му⁸ се кланѣли и го славѣли, когато той преминалъ

¹ καὶ τῶν περιρραϊνομένων ἐπὶ θαλάττης ἐλπιεῖσθε δόξειεν ἂν εἶναι. За очистителното значение на морската вода у древнитѣ вж. Ном. II. I 313; Eurip. *Iph. Taur.* 1193: ῥάλασσα κλύζει πάντα τὰνθρώπων κακά; E. Samter *Volkskunde im altsprachlichen Unterricht* I. Homer. Berlin 1923, 52 и сл.

² Scheftelowitz op. cit. 407.

³ Арнаудовъ *Студии* 401: „Най-сетне (магьосницата, която сваля месеца) натопва китката въ гърнето, поръсва ситото, гумното на четири страни, себе си и месеца нагоре“. Вж. сѣщо *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* подъ *Weihwasser* IX 286 и сл.

⁴ Арнаудовъ *Студии* 300—379 и сл.

⁵ Вж. Schwenn *Die Menschenopfer* 26; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* II 287 и сл.; Frazer *Der goldene Zweig* 817 и сл.; Nilsson въ Arch. f. Rel. Wiss. XVI 314; Pfister *Menschenopfer* въ Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. III 2114; *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* подъ *Menschenopfer* VI 156 и сл.

⁶ M. P. Nilsson *Griechische Feste* Leipzig 1906, 404 и сл.

⁷ Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* II 423 и сл.

⁸ Трудно може да се установи, какво точно трѣбва да се разбира подъ *παλλακίδες* въ текста на *Scriptor incertus*, дали наложници или законни жени. Защото известно е, че първобългаритѣ сѣ имали повече отъ една жена, вж. *Responsa* etc. 51: Si liceat uno tempore habere duas uxores, exquiritis; quod si non licet, scire cupitis, apud quem inventum fuerit, quid exinde facere debeat. Византийскитѣ историкъ Прискъ съобщава, че Атилъ ималъ много съпруги. (Excerpta de leg. I 131): ὡς τοῦ Ἀττίλα ἐς κόμην τιὰν παρεσομένου, ἐν ἧ γαμεῖν θυγατέρα Ἑσκάμ ἐβούλετο, πλείστας μὲν ἔχων γαμετάς, ἀγόμενος δὲ καὶ ταύτην κατὰ νόμον τὸν Σκυθικόν, срв. сѣщо *Jordanis Romana et Getica* rec. Th. Mommsen. Berolini 1882, 125s. Многоженството е засвидетелствувано и у хунитѣ на предхристиянската епоха: De Groot

всрѣдъ тѣхъ.

Дали тѣзи поздрави и поклони сж имали сжщо нѣкакво магическо значение, не може да се каже съ положителностъ. Обаче като успоредица на Крумовото прославяне отъ страна на женитѣ може да послужи следното известие на Прискъ за Атила: ἐν ταύτῃ τῇ κόμῃ εἰσιόντα τὸν Ἀττῆλαν ἀπῆντων κόραι στοιχηδὸν προπορευόμεναι ὑπὸ ὀθόνας λεπταῖς τε καὶ λευκαῖς ἐπὶ πολὺ ἐς μῆκος παρατεινούσας, ὥστε ὑπὸ μιᾷ ἐκάστη ὀθόνη ἀνεχομένη ταῖς χερσὶ τῶν παρ' ἐκάτερα γυναικῶν κόρας ζ' ἢ καὶ πλείους βαδιζούσας (ἦσαν δὲ πολλαὶ τοιαῦται τῶν γυναικῶν ὑπὸ ταῖς ὀθόνας τάξεις) ἄδειν ἄσματα Σκυθικά.¹

Клетви

Споредъ 67-ия отговоръ на папа Николай I първобългаритѣ имали обичай, когато искали да обвържатъ нѣкого съ клетва за нѣщо, да изнасятъ единъ мечъ и да се заклеватъ

Die Hunnen 3: „Wenn ein Vater stirbt, dann heiraten seine Söhne ihre Mütter, welche er nach ihrer eigenen Mutter geheiratet hatte. Stirbt ein Bruder, dann nehmen seine Brüder dessen Frauen in Besitz und heiraten sie“. Вж. сжщо 2; 81 и сл. и 60: „... (von) den bevorzugten Beifrauen folgen ihm in vielen Fällen mehrere zehn oder hundert in den Tod.“ Срв. J. Deguignes *Histoire générale des hunnes* etc. I 1, 16: „Le nombre de leurs femmes n'étoit point fixe ils en prenoient autant qu'ils pouvoient en nourrir, sans avoir aucun égard aux degrés d'alliance ni de parenté qui pouvoient se trouver entre eux. Il n'étoit point extraordinaire de voir un fils épouser les femmes de son père, et un frère celles de son frère.“ За хазарския ханъ изрично се предава, че ималъ 25 жени и 60 наложници, вж. Ибнъ Фадланъ у Marq uait *Streifzuge* XLII: „Das Herkommen des Königs der Chazaren ist, dass er 25 Frauen hat, wovon jede die Tochter eines der Könige ist, die ihm gegenüber sind, indem er sie mit oder gegen ihren Willen nimmt. Und Beischläferinnen besitzt er für sein Lager 60, lauter ausgezeichnete Schönheiten, und jede einzelne von den Prinzessinen und Belschläferinnen ist in einem ihr gehörigen besonderen Palast, einer mit Teakholz bedeckten Qubba, und rings um jede Qubba ist ein grosser Zelt“. Споредъ Прокопий въ походитѣ на хунитѣ взимали участие и жени (Procopii *opera* ed. Haury. II p. 498: Οὐννων τοίνυν καταδραμόντων πολλάκις τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, τοῖς τε ὑπαντιάσασιν ἐς χεῖρας ἐλθόντων, τινὰς μὲν αὐτῶν πεσεῖν ἐνταῦθα τετύχηκε, μετὰ δὲ τῶν βαρβάρων τὴν ἀναχώρησιν Ῥωμαῖοι διερευνώμενοι τῶν πεπρωκότων τὰ σώματα καὶ γυναῖκας ἐν αὐτοῖς εἶδον.)

¹ Priscus въ *Excerpta de leg.* I p. 131. За значението на покривалото вж. поць Schleier въ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VII 1207 и сл.

въ него¹. Изворътъ не казва, какво е правѣлъ кълнящиятъ съ меча. Обаче, ако се вземе предъ видъ, че при полагане клетва кълнящиятъ се обикновено държи или пипа съ ръце предмета, въ който става заклеването, то може да се предположи, че и у първобългаритѣ полаганиятъ клетва е държалъ въ ръце меча или се е допиралъ до него. Смисльтъ на това съприкосновение съ меча е кълнящиятъ се да влѣзе въ тѣсна магическа връзка съ свръхестествената сила, която се недри въ меча и която ще го накаже, ако престѣпи клетвата си². Клетвата въ мечъ е известна и на сроднитѣ съ първобългаритѣ авари. Византийскиятъ историкъ Менандръръ разказва, че аварскиятъ ханъ Баянъ положилъ клетва, като се заклелъ въ собствениятъ си мечъ³. Клетвата въ орѣжие е много разпространена. Тя се срѣща и досега у първобитнитѣ народи⁴. Както личи отъ текста на 67-ия отговоръ клетвата въ мечъ се е употрѣбавала въ всѣкидневния животъ при разни случаи. Обаче при сключване на договори (мирни или други) се употрѣбавалъ другъ видъ клетва, за която до насъ сж достигнали недотамъ ясни сведения въ връзка съ сключването на 30 годишния миренъ договоръ между първобългари и византийци въ времето на Омуртага. При сключването на този договоръ византийскиятъ императоръ Львъ V (813—820) изпълнилъ българскитѣ клетвени обряди, а българитѣ византийскитѣ. Ето що разказва византийскиятъ писателъ Дяконъ Игнатий: Τὰς δὲ φιλοτησίας ἤτοι σπονδάς, ἃς πρὸς τοὺς ἀγχιτέρμονας Οὐννοὺς ἐσπέισατο οὕτως αὐσχρῶς καὶ ἀκόσμως ἀποπερανθείσας, τίς οὐκ ἂν ἐπιδακρῦσοι θερμότατα; ὡς αὐτὸν

¹ Responsa etc. 67: Perhibetis vos consuetudinem habuisse, quotiescumque aliquem iureiurando pro qualibet re disponebatis obligare, spatham in medium afferre, et per eam iuramentum agebatur; nunc autem per quos iurare debeatis, a nobis iuberi desposcitis. Sed nos ante omnia non solum per spatham, verum etiam per aliam omnino conditam speciem iurari iudicamus indignum.

² R. Lasch *Der Eid* Stuttgart 1908; Thurnwald *Eid* въ *Eberts Reallexikon* III 38; E. Sameter *Volkskunde* usw. I Berlin 1923. 31 и сл.; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 164; Pfister *Kultus* PWRE XI 2170 и сл.; *Eid* въ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* II 659 и сл.

³ Menandros въ *Excerpta de leg.* II 473: καὶ ὁ παρατύκτα τοὺς τε Ἀβαρικὸς ὄμνηεν ὄρκους ξίφος σπασάμενος καὶ ἐπαρασάμενος ἐαυτῷ τε καὶ τῷ Ἀβάρων ἔθνει παντὶ ὡς, εἰ κατὰ Ῥωμαίων τι μηχανώμενος γεφυροῦν βουλευόιτο τὸν Σάον, ὑπὸ ξίφους μὲν αὐτός τε καὶ τὸ Ἀβάρων ἅπαν ἀναλωθεῖν φύλον, τὸν δὲ οὐρανὸν ἄνωθεν αὐτοῖς καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ θεὸν πῦρ ἐπαφήσειν, καὶ τὰ περίξ ὄρη καὶ τὰς ὕλας αὐτοῖς ἐπιπεσεισθαι, καὶ τὸν Σάον ποταμὸν ὑπερβλύσαντα συγκαλύψειν αὐτούς.

⁴ Lasch *Der Eid* 68 и сл.

μὲν τοῖς ἐκείνων, ἐκείνους δὲ τοῖς ἡμετέροις νομίμοις προσχρήσασθαι καὶ οὕτω τὰς πρὸς ἀλλήλους συμβάσεις πιστώσασθαι; ἐν αἷς ἦν ὄρᾳ τὸν βασιλέα Ῥωμαίων χερσὶν ἐκ κύλικος ὕδωρ κατὰ γῆς ἐπιλείβοντα, ἐπισάγματα ἵππων αὐτουργῶς ἀναστρέφοντα, ἱμάντων ἐντρίτων ἀπτόμενον, καὶ χόρτον εὗς ὕψος αἶροντα, καὶ διὰ πάντων τούτων ἑαυτὸν ἐπαρώμενον; ἔθνη δὲ τῶν ἡμετέρων θεῶν συμβόλων ἀθεμίτοις χερσὶν ἐπιψαύοντα καὶ κατὰ τῆς αὐτῶν δυνάμεως ἐπομνύοντα.¹ Т. н. Теофановъ продължителъ предава сжщото събитие така: Перѣ δὲ τὴν πίστιν ἐμαίνετο κραταιῶς, τοσοῦτον ὡς μηδὲ θεὸν ὀνομάζειν ἐδόκει τούτῳ καλόν. καὶ γὰρ τὰς τριακοντούτας σπονδὰς τοῖς Οὐννοῖς δὴ τούτοις τοῖς καλουμένοις Βουλγάροις ἐνωμότως ποιῶν καὶ εἰρηνικὰς συμβάσεις καταπραττόμενος, ἐπεὶ δι' ὄρκων ταύτας ἔμελλε βεβαιοῦν τε καὶ ἐμπεδοῦν, οὐ τούτοις δὴ τοῖς ἡμετέροις ἐχρήτο θεὸν καὶ οὐρανίους δυνάμεις ἢ τὴν κατὰ σάρκα γενομένην μητέρα Χριστοῦ τοῦ θεοῦ τῶν λεγομένων τε καὶπραττομένων ἐφόρους καὶ μάρτυρας· ἀλλ' οἷά τις ψυχῇ βάρβαρος θεοσεβείας ἀπακισμένη κύνας μὲν καὶ οἷς τὰ αἴνομα ἔθνη θύουσιν, ἐχρήτο μάρτυσι τῶνπραττομένων καὶ ἀπέτεμενεν καὶ διὰ στόματος ἄγειν οὐκ ἐμυσάττετο εἰς βεβαίωσιν, οἷς ἐκεῖνοι ἐμφορούμενοι, τὴν τῶν Χριστιανῶν δὲ πίστιν ἐκείνοις μέλλουσί ποτε ὑφ' ἡμῶν διαβιβάζεσθαι πρὸς ἐκείνην, ὡς ἔοικε κατεπίστευσεν.²

Дветѣ приведени известия, макаръ да иматъ предъ видъ едни и сжщи събития, съобщаватъ различни обряди. На какво се дължи това различие, не може да се каже съ положителностъ.³

¹ Ignatli diaconi *vita Nicephori* въ Nicephori archiep. opuscula historica ed. C. de Boor. Lipsiae 1880, 206 и сл.; срв. сжщю Genesios ed. C. Lachmann. Bonnae 1834, 28.

² Theophanes continuatus rec. J. Bekker. Bonnae 1838, 31.

³ Тукъ могатъ да се допустнатъ нѣколко възможности за обяснение. 1) Описанитѣ обряди се отнасятъ за два различни народа, вж. В. Н. Златарски Клетва у язъическихъ болгаръ въ Сборникъ въ честь В. Н. Ламанскаго. I Петроградъ 1905, 251 и сл.; сжщиятъ *За българската договорна клетва* въ История и пр. I 2, 434 и сл.; Г. Н. Кацаровъ *Клетвата у езическитѣ българи* Сп. БА III (1912) 113 и сл.; Б. фонъ Арнимъ *Принасяне кучета въ жертва при царъ Симеона* въ сп. Български Прегледъ II 1, 91 и сл.; V. Grumme I *Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités* ИБИД XIV—XV 91 сл. 2) Двата разказа се отнасятъ за две различни събития съ различни обреди, вж. В. Бешевлиевъ *Нѣколко бележки къмъ българската история* ГСУиФ. XXXII 9, 25. 3) По една или друга причина Дяконъ Игнатий е пропусналъ да съобщи за убиване на кучета. 4) Теофановиятъ продължителъ е изпусналъ това, което разказва Дяконъ Игнатий, понеже го е смѣталъ за маловажно, а е изтъкналъ убиването на кучетата, като по-особебно пренебрежение на християнската вѣра отъ страна на императора Львъ. 5) Най-сетне може да се допустне, че първоначалниятъ текстъ на Дяконъ Игнатий е съдържалъ съобщението за кучешкото жертвоприношение, което е било предадено както другитѣ сведения пакъ съ причастие, напр. *κυνὰς ἀποτέμοντα*, но поради хапология (*ἐπιλείβοντα, κυνὰς ἀποτέμοντα*) или поради друга нѣкоя причина преписвачтъ на текста е пропусналъ това

Обаче въпрѣки това въ истинността на сведенията въ двата извора ние нѣмаме особени причини да се съмняваме. Така напр., обичаятъ да се убиваът кучета при полагање клетва не може да се смѣта за измисленъ съ цель да се изтъкне безбожието на византийския императоръ, понеже този обичай се срѣща тъкмо у тюркски народи като хуни¹ и маджари², а сѣщо така и у моравскитѣ славяни³. А освенъ това въ 66-то писмо на патриархъ Николай Мистикъ до неизвестно лице се съобщава сѣщо така за договоръ, сключенъ съ заколване кучета⁴. Следователно този обичай е наистина сѣществувалъ. Може да става само въпросъ, дали Теофановиятъ продължителъ, който, може би, е знаялъ за този обичай у други народи, не го е придисалъ на първобългаритѣ само, за да злодостави още довече ненавистния императоръ. Но, ако се вземе предъ видъ, че споредъ изричното съобщение на Охридския архиепископъ Теофилактъ първобългаритѣ сѣ почитали кучета⁵, че при долагане на договорната клетва често се извършва жертвоприношение на хора или животни⁶ и следователно таково жертвоприношение би могло да се очаква и при договорната клетва на българитѣ, на които човѣшкото и животинското жертвоприношение не е било чуждо, както се вижда отъ извършенитѣ нѣколко години по-рано магически деяния предъ Цариградъ отъ Крума, и че най-сетне кръвѣта играе важна роля при полагањето на

сведение. Споредъ Юр. Трифоновъ византийскиятъ императоръ Львъ не се е съгласилъ да извърши заколването на кучетата.

¹ Lasch *Der Eid* 51

² п. т.

³ п. т.

⁴ *Patrologia Graeca* CXI 263; Αἰ γὰρ διὰ πυρκαϊᾶς καὶ διὰ σφαγῆς τῶν ζῴων γενόμενα συνθῆκαι οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ θυσία ἐθνικὴ τε καὶ Ἑλληνικὴ ... περὶ διὰ τί μὴ ἀπλῶς τὰ τυχόντα ζῶα σφάζουσιν, ἀλλ' ἐκλέγονται βοῦς καὶ κύνες καὶ πρόβατα; ... Ἀλλὰ πυρκαϊᾶς ἄπτουσιν καὶ ἐκλογὴν ἰδίως ποιοῦνται κυνῶν καὶ βοῶν καὶ προβάτων.

⁵ Вж. стр. 32 и сл.

⁶ Lasch *Der Eid* 13 и 17.

клетви¹, то едва ли бихме имали голѣмо право да се съмняваме въ истинността на това, което съобщава Теофановиятъ продължителъ. Съ още по-малко право може да се оспорва и вѣрността на разказа на Дяконъ Игнатий. Защото клетвенитъ обряди, които ни съобщава този изворъ, отъ една страна стоятъ явно въ тѣсна връзка съ коня, за който има основание да се предполага, че е билъ свещено животно у първобългаритѣ², а отъ друга страна тѣ не представятъ поне външно такова голѣмо богохулство, за да се предполага, че тѣ сж измислени, за да изтъкнатъ голѣмото свѣтотатство на императора Львъ Арменца.

И така, като се остави на страна въпросътъ, на какво се дължи разликата въ разказитѣ на Дяконъ Игнатий и Теофановия продължителъ, тѣзи два извора даватъ ценни сведения за българската договорна клетва. Споредъ Дяконъ Игнатий полагащиятъ тази клетва е изливалъ най-напредъ вода отъ чаша на земята. Това деяние е имало магическо значение. Може би то представя жертвоприношение или *libatio* въ честь на земнитѣ духове³ или пъкъ има очистително значение както при жертвоприношението на животни⁴. Въ всѣки случай излиянията макаръ и не съ вода не сж чужди на тюркскитѣ народи⁵. Забележително е посочването, че излиянието е направено съ чаша. У тюркскитѣ народи, както изтъква Vámbéry⁶, чашата е играяла важна роля въ религиознитѣ обряди и затова се е смѣтала за свещена и дори за знакъ на царска властъ. Следъ излиянието заклеващиятъ е обръщаль конски сѣдла, хващаль тройни ремъци (може би юзди, оплетени отъ три ремъка) и е вдигаль нагоре трева. Първитѣ две нѣща стоятъ ясно въ връзка съ коня. Обаче тѣхното значение въ клетвения обрядъ е тъмно. Юр. Трифоновъ въ „Къмъ въпроса за византийско-български договори“ ИБАИ XI (1937) 248 тълкува извършенитѣ магически деяния по следния начинъ: „...договорящитѣ трѣбва да останатъ сблизени като трайно (sic) сплетени ремъци; ако пъкъ престѣпятъ клетвата, кръвта имъ да се пролѣе на земята като водата отъ чашата, седлата имъ да останатъ безъ всадници и да се преобърнатъ, и Богъ да си вземе тревата, та конетѣ имъ да останатъ безъ храна“. Това тълкуване, колкото и да е остроумно, едва ли обяснява всичко. Тревата се

¹ Lasch *Der Eid* 15.

² Вж. стр. 33.

³ Кацаровъ *op. cit.* 118. Вж. за *libatio* въ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VI 228.

⁴ Вж. стр. 47.

⁵ Vámbéry *Cultur* 244; *Das Türkenvolk* 118 и сл., 482 и сл.; *Ursprung* 358 и сл.; Арнаудовъ *Студии* 160.

⁶ *Das Türkenvolk* 30 и сл.; *Ursprung* 359.

смѣта у много народи за особено дейно магическо срѣдство, понеже тя съдържа частъ отъ магическата сила на земята¹. Въ срѣдновѣковието тревата играе важна роля въ правовата символика. Тревата символизира сключване на съюзи. Счупването на една сламка между две страни означава сключване на договоръ². Въ Тиролъ се вѣрва, че тамъ, гдето нѣкой се е заклелъ лъжливо, трева не никне. На други мѣста сѣществува повѣрие, че тамъ, гдето стѣпи клетвопрестѣпникъ, тревата изсѣхва³. Всичко това изтъква връзката на тревата съ клетвата. Какъ обаче трѣбва да се тълкуватъ тройнитѣ ремъци и конскитѣ седла, остава открито.

Споредъ Теофановия продължителъ византийскитѣ императоръ разсѣкълъ кучета, за да потвърди клетвата си. Както е известно⁴, въ основата си всѣко заклеване представя магически обрядъ, при който действието на магията е насочено срещу самия този, който полага клетва, ако не удържи думата си. Затова кучешкото жертвоприношение е имало първоначално за целъ да приобщи или още по-добре да създаде магическата връзка между този, който се заклева и закланото куче чрезъ кръвта като седалище на животинската свръхестествена сила. Кучетата, както се посочи по-горе, сѣ били почитани отъ българитѣ⁵. Тѣ сѣ били свещени. Следователно въ случая кучето не се е принасяло като обикновена жертва, а като богъ. Първоначално кучешкото жертвоприношение е имало чисто сакраментално значение. Впоследствие то е било изтълкувано, както изглежда, въ смисълъ, че тукъ се касае за подражателна магия, т. е. каквато става съ животното сега, нека сѣщото да стане съ този, който престѣпи клетвата.

Магическото значение на кучешкото жертвоприношение е изтъкнато много добре въ 66-то писмо на патриархъ Николай Мистикъ до неизвестно лице. Въ това писмо се съобщава между другото и следното за сключване на договоръ съ кучешко жертвоприношение: Λέγουσι γὰρ τοιαῦτα γενέσθαι, οἷα ἐν τοῖς ἔθνεσι καὶ ἐν τοῖς Ἑλλησι πολитеύεται. Αἱ γὰρ διὰ πυρκαϊᾶς καὶ διὰ σφαγῆς τῶν ζώων γενόμεναι συνθήκαι οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ θυσία ἐθνική τε καὶ Ἑλληνική. Μὴ γὰρ μόνον πρὸς τὴν σφαγὴν

¹ Вж. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens Bd. III подъ *Gras Halm*.

² п. т. 1358.

³ п. т. 1116.

⁴ Lasch *Der Eid* 4 и сл., 10 и сл. и 27 и сл.; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 90 и сл., 164 и сл.; Pfister *Kultus* въ PWRE XI 2170 и сл.

⁵ Вж. стр. 32 и сл. Дали Теофилактъ Охридски не е почерпилъ сведенията си отъ Теофановия продължителъ или обратното?

ἀπλῶς οὕτω καὶ ὡς ἔτυχεν ἀποβλέψης, ἀλλὰ κατανόει ὅτι μυστικώτερος τινὰς ἔχουσι λόγους κατὰ τὴν ἐκείνων ἀθεότητα. Ἐπεὶ διὰ τί μὴ ἀπλῶς τὰ τυχόντα ζῶα σφάζουσιν, ἄλλ' ἐκλέγονται βοῦς καὶ κύνας καὶ πρόβατα; Ὡσπερ οὖν ἡ φρικτὴ τῶν Χριστιανῶν θυσία ἐκλέγεται ἄρτον καὶ οἶνον καὶ ταῦτα προσφέρει μυστικῶς ἀγιάζουσα τοὺς τελούντας, οὕτω καὶ ἐκεῖνα τὰ ζῶα κατὰ τὴν ιδιότητα τῆς ἀσεβείας αὐτῶν ἐκλέγεται εἰς θυσίαν οἰκειοποιοῦντα τοὺς τελούντας τοῖς ὑπ' αὐτῶν λατρευομένοις δαίμοσι. Μὴ γὰρ ἀπατάτω ἡμᾶς τοῦτο τὸ παρ' αὐτῶν λεγόμενον, ὡς οὕτως χεθεῖν τὸ αἷμα: ὅτι ψιλοὶ εἰσι λόγοι. Ἀλλὰ τοῦτο γινώσκεις ὀφείλομεν, ὅτι πρὸς μυστικὴν τινα κατ' αὐτοὺς τὰ γινόμενα αἰτίαν ἔχουσιν τὴν ἀναφορὰν: ἐπεὶ τί ἐκώλυεν ἀπλῶς σχίσει ξύλον καὶ εἰλεῖν, Οὕτω διατμηθεῖν; Τί ἐκώλυεν στρουθίον θῦσαι καὶ εἰλεῖν, Οὕτω τὸ αἷμά μου χυθείης; Ἀλλὰ πυρκαϊὰς ἄπτουσι καὶ ἐκλογὴν ἰδίως ποιοῦνται κυνῶν καὶ βοῶν καὶ προβάτων.¹

Какъвъ договоръ има предъ видъ това писмо и кои сж договорящитѣ страни, е единъ споренъ въпросъ. Споредъ фонъ Арнимъ², Бешевлиевъ³ и Юр. Трифоновъ⁴ поради изричното споменуване на българитѣ (οἱ θεομίσητοι Βούλγαροι) въ по-нататъшния текстъ въпросниятъ договоръ (и то миренъ) е сключенъ между българи и византийци, а споредъ V. Grumel⁵ между византийци и печенежи. Мнението на Grumel е безспорно по-правдоподобно. То може да се подкрепи между другото и отъ обстоятелството, че думата αἰ συνθήκαι, която се срѣща въ текста на 66-то писмо, означава обикновени „договори“, а не „мирни договори“. Последното понятие се означава обикновено съ σπονδαί, срв. Diakon. Ignatius *vita Niceph.* 206, 29: τὰς δὲ φιλοτησίας ἤτοι σπονδάς; Theoph. Cont. 319: τὰς τριακοντούτας σπονδάς; 657; Genesisus II 41: αἰ γὰρ ὑπὸ Λέοντος τοῦ βασιλέως πρὸς αὐτοὺς τριακοντούταις σπονδαί; Theoph. 497₁₈: ζητῶν τὰς ἐπὶ Θεοδοσίον του Ἀδραμυτινοῦ στοιχηθείσας καὶ Γερμανου πατριάρχου σπονδάς πρὸς Κορμέσιον и др. Следователно дветѣ

¹ J.-P. Miglne *Patrologia Graeca CXI* — Nicolai Constantinopolitani Archiepiscopi epistolae — Parisiis 1863, p. 264.

² *Принасяне кучета въ жертва при царь Симеона* въ сп. Български Прегледъ II 1, 95.

³ *Единъ новъ изворъ за вѣрата на първобългаритѣ* въ Нѣколко бележки къмъ българската история ГСУиФ. XXXII 21 и сл.

⁴ *Къмъ въпроса за византийско-български договори* ИБАИ XI (1937), 263 и сл.

⁵ *Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités* въ ИБИДр. XIV–XV 82 и сл.

договарящи страни въ въпросното писмо сж сключили не миренъ договоръ, а другъ нѣкакъвъ видъ договоръ. Макаръ сведенията въ 66 писмо на патриархъ Николай Мистикъ да не се отнасятъ до българитѣ, тѣ при все това представятъ ценна успоредица къмъ първобългарскитѣ клетвени обряди.

Договорнитѣ клетви сж ставали съ заколване на животно и то на конь и у хунитѣ на предхристиянската епоха. Въ китайската книга Пенъ-ки се даватъ любопитни сведения за начина, по който сж положили клетва ханътъ на Хунъ-но и китайскитѣ пълномощници Ханъ Чхандъ и Чангъ Мунгъ: „...Sollte *Han* oder *Hung-nö* es wagen, der erste zu sein, der dieser Vertrag bricht, dann soll alles Unheil des Himmels ihn Treffen!¹ Die Nachkommen aller Geschlechter sollen also ausnahmslos diesen Eid halten ! *Han Ts'ang* und *Tšang Mung* bestiegen dann zusammen mit dem *Tan-hu* und seinen Ministern einen Berg am Osten des *Hung-nö*-schen Lok-flusses : dort schlachteten sie einen Schimmel; mit einem *king-lu*-Messer und mit einem *kim-liu-li* rührte den *Tan-hu* den Wein, und den Kopf des Königs von *Goat-si*, den der *Tan-hu Lo-šang* abgeschlagen hatte, als Trinkgefäß verwendend, tranken sie zusammen den Bluteid.“²

Култъ къмъ мъртвитѣ

Едва ли има народъ на земята, който да не познава подъ какъвто и да е видъ култа къмъ мъртвитѣ³. Споредъ първобитния начинъ на схващане, който не прави разлика още между плътъ и душа и вѣрва, че плътта е изпълнена съ една свръхестествена сила — оренда, човѣкътъ не престава да сжществува и следъ смъртта. Неговиятъ трудъ все още е изпълненъ съ оренда, посрѣдствомъ която той може да действува и следъ смъртта си. Състоянието смъртъ е само единъ особенъ видъ понататъшенъ животъ. Върху тази първобитна вѣра въ „живия мъртвецъ“ почива орендистичниятъ култъ къмъ мъртвитѣ. Тукъ изпъкватъ два прастари възгледа, които стоятъ непосредствено единъ до другъ. Отъ една страна се вѣрва, че духоветѣ на мъртвитѣ сж зле настроени спрямо живитѣ, стремятъ се да имъ вредятъ и често причиняватъ

¹ Срв. клетвата на аварския ханъ Баянъ на стр. 50, заб. 3.

² De Groot *Die Hunnen* usw. 223.

³ Thurnwald *Totenkultus* въ Eberts Reallexikon XIII 363 и сл.; Wilke *Lebender Leichnam* п. т. VII 259 и сл.; Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* I 134 и сл.; Nioradze *Schamanismus* 10 и сл.; Lévy-Bruhl *Das Denken der Naturvölker* 268 и сл.; Pfister *Die Religion der Griechen und Römer* 136 и сл.; 204 и сл.; Сжщиятъ въ *Blätter zur bayrischen Volkskunde* 11, 31 и *Schwäbische Volksbräuche* Augsburg 1924, 73 и сл.; Nilsson *Primitive Religion* 59 и сл.

смъртта на нѣкой живъ, а отъ друга страна — че тѣ сж добри духове, които могат да бждатъ полезни на хората и да имъ помагатъ. Въ първия случай живитѣ се мжчатъ да направятъ духа или силата на мъртвеца безвредна или да я вържатъ. Опасниятъ мъртвецъ може да се направи безвреденъ чрезъ заклинания или чрезъ жертвоприношения. У много народи за особено вредни мъртавци се смѣтатъ самоубийцитѣ¹. Труповетѣ на такива умрѣли се погребвали нѣкъде на страна, безъ всѣкакъвъ обрядъ и безъ всѣкакъвъ надгробенъ надписъ или сж били захвърлени непогребани². Изглежда, че и у първобългаритѣ е имало обичай самоубийцитѣ да се оставятъ непогребани и да имъ се принасятъ жертви за умилоствивяване, понеже споредъ 98-ия отговоръ на папа Николай I първобългаритѣ питали „дали трѣбва да се погребее оня, който се самоубие и дали трѣбва да се принася за него жертва“³.

Въ втория случай живитѣ гледатъ да запазятъ да подкрепятъ, дори да увеличатъ силата на мъртвеца, като му даватъ предмети или вещества, изпълнени съ свръхестествена сила. На този именно възгледъ почива у нѣкои народи обичаятъ живитѣ да си нараняватъ до кръвь лицето и да си отрѣзватъ частъ отъ косата при смъртенъ случай, за да усилятъ по този начинъ силата на мъртвеца⁴. Споредъ Йорданесь, когато умрѣлъ Атила, хунитѣ си отрѣзали частъ отъ косата и си разкървали лицата⁵. А византийскиятъ историкъ Менандъръ разказва, че ханътъ на тюркитѣ Турксантъ помолилъ дошлитѣ при него византийски пратеници да си наранятъ лицата съ ножове, понеже баща му Силзибулъ билъ наскоро умрѣлъ⁶. Дали е сжществувалъ този тюркски обичай у първобългаритѣ

¹ Pfister *Schwäbische Volkskunde* 76 и сл.; Samter *Homer* 122 и сл.; R. Hirzel *Der Selbstmord* въ Arch. f. Rel. Wiss. XI (1908) 75, 243, 417.

² Hirzel *Der Selbstmord* 264 и сл.

³ Responsa etc. 98: Si sit sepeliendus, qui seipsum occidit, vel si sit pro eo sacrificium offerendum, requiritis.

⁴ R. Andree *Ethnographische Parallelen und Vergleiche* Stuttgart 1878, 147 и сл.; Pfister въ Blätter zur bayrischen volkskunde 11, 32; *Kultus* въ PWRE XI 2182 и сл.; Samter *Homer* 132 и сл.

⁵ Jordanis *Romana et Getica* rec.Th. Mommsen, XLIX 255: tunc, ut gentis illius mos est, crinium parte truncata informes facies cavus turpavere vulneribus, ut praeliator eximius non femineis lamentationibus et lacrimis, sed sanguine lugeretur virile.

⁶ Excerpta de leg. Pars I 207¹²⁻¹⁸: Οὐτῶ δὲ Οὐαλεντίνου εἰρηκότος, ὁ Τούρξανθος ἔφη ὡς· δέον ὑμᾶς ἐνταῦθα ἀφιγμένους, ὧ Ῥωμαῖοι, ἐν μεγίστῳ τε πένθει εὐρόντας ἐμέ (ἀρτιθανῆς γάρ μοι Σιλζιβουλος ὁ πατήρ) καταχαράπτειν τὰ πρόσωπα ταῖς μαχαίραις ἐπομένους τῷ παρ' ἡμῖν ἐπὶ τοῖς τεθνεῶσιν ἰσχύοντι νόμῳ. καὶ δὴ αὐτίκα Οὐαλεντίνος καὶ ὅσοι γε αὐτῷ ἐπικολούθησαν τοῖς αὐτῶν ξιφιδίοις διεχαράξαντο τὰς σφᾶς αὐτῶν παρεϊάς. Срв. сжщо W. Thomsen *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* MSFou V (1896) 59.

е неизвестно. Все за същата цел у нѣкои народи живитѣ се мжчатъ да запазятъ тѣлото на умрѣлия непожтнато било чрезъ превръщането му въ мумия, било чрезъ привидно запазване, като се постави маска на лицето, било найсетне чрезъ изработване на статуя-подобие на мъртвеца, понеже се вѣрва, че задгробното съществуване на човѣка е тѣсно свързано съ това на тѣлото¹. Обичаятъ да се изработватъ статуи-подобия на умрѣлитѣ е билъ широко разпространенъ между тюркскитѣ народи. Той се срѣща у старитѣ тюрки, кумани, чуваша, вѣроятно у маджаритѣ и пр.² Тѣзи статуи, наречени *каменни баби*, представятъ мъртвеца правъ, държащъ предъ пѣпа си чаша. У куманитѣ въпроснитѣ статуи сж били обѣрнати къмъ изтокъ. Подобни статуи се откриха напоследъкъ и у насъ въ една могила при с. Ендже (Шуменско). Обаче съ сигурностъ не може да се каже, дали сж първобългарски или принадлежатъ на нѣкой другъ тюркски народъ, понеже липсватъ всѣкакви указания за произхода имъ³.

За погребалнитѣ обичаи на първобългаритѣ до насъ сж достигнали любопитни писмени сведения, че първобългаритѣ погребвали умрѣлитѣ си по два начина: „Lorsqu'un homme puissant meurt parmi eux, ils rassemblent les domestiques du défunt et les gens de sa suite, et, après leur avoir fait des recommandations, ils les brûlent avec le mort; ils disent: „Nous les brûlons en ce monde, mais ils ne brûleront pas en l'autre.“ Ou bien ils creusent un grand caveau où ils descendent le mort ; ils y font entrer avec lui sa femme et les gens de sa suite, et ils les y laissent jusqu'à ce qu'ils soient morts“.⁴ Почти същото известие се намира и у Ал-Бекри: „Wenn jemand stirbt, so legen sie ihn in eine tiefe Gruft, und lassen mit ihm seine Frau und seine Sklaven hinabsteigen und die bleiben dort bis sie tot sind. Es gibt auch solche unter ihnen, welche mit dem Toten

¹ Pfister *Die Religion der Griechen und Römer* 82 и сл.; 143. Срв. R. Andree *Ethnographische Parallelen und Vergleiche* Neue Folge. Leipzig 1889, 18 и сл.

² H. V ámbéry *Das Türkenvolk* 29 и сл.; *Der Ursprung der Magyaren* 29; Д. И. Еварницкий *Публичныя лекціи по археологии Россіи* С.-Петербургъ 1890, 44 и сл.; Minns *Scythians and Greeks* Cambridge 1913, 239 и сл.; Gy. Mészáros *A csuvas ösvallás emlékei* Budapest 1909, 227 и сл.; B. Munkácsi *A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai* въ сп. *Ethnographia* VII 304 и сл.; N. Th. Katanoff *Ueber die Bestattungs gebräuche bei den Türkstämmen Central- und Ostasiens* въ сп. *Keleti Szemle* I (1900) 230 и сл.; Н. Θ. Катановъ *О погребальныхъ обрядахъ тюркскихъ племенъ съ древнейшихъ временъ до нашихъ дней*. Изв. Общ. Арх. Истор. и Етногр. при имп. Казански Унив. XII (1894) 111 и сл.

³ Кр. Миятевъ *Мадарскія конники* въ ИБАИ V 108 и сл.

⁴ Marquart *Streifzüge* 205.

verbrannt werden“.¹ Приведенитѣ арабски известия се сходятъ доста много съ това, което съобщава китайската книга Ши-ки за погребението на Хунотския Тан-ху: „Was seine Bestattung anbelangt, so bekommt er einen Sarg und ein Grabgewölbe, Gold, Silber und Gewänder ; aber Grabbäume und Trauergewänder gibt es dabei nicht. Von den Untertanen, die ihm naheftanden, und den bevorzugten Beifrauen folgen ihm in vielen Fällen mehrere zehn oder hundert in den Tod“.² Обичаятъ да се погребва заедно съ умрѣлия и неговата жива вдовица се е срѣщаль нѣкога и у много народи³: старитѣ гърци, гермаици, скити, траки и славяни⁴. Днесъ той още е запазень у индуситѣ⁵. Сжщо така е билъ доста разпространень нѣкога и обичаятъ да се погребватъ живи или предварително убити приближенитѣ и слугитѣ на умрѣлия заедно съ него. Той се срѣща у разнитѣ тюркски народи, като тюрки,⁶ кумани и пр., а сжщо и у славянитѣ, старитѣ гърци и др. Най-сетне обичаятъ да се правятъ поржчки до умрѣлия по слугитѣ или по нарочни пратеници е сжществуваль и у други тюркски народи, напр. у куманитѣ⁷, старитѣ тюрки и др. Византийскитѣ

¹ Marquart *Streifzüge* 204. Вж. сжщо А. А. Котляревскіи *О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ славянъ* въ Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности импер. Академіи наукъ т. XLIX 59 и сл.

² De Groot *Die Hunnen* usw. 60.

³ Вж. *Witwenötung* въ Eberts *Reallexikon der vorgeschichte*. Bd. 14, 440 и сл.; *Grabbeigabe* въ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. III 1084 и сл.; J. Hoops, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* Bd. IV 55и сл., Strassburg 1919 ; Schwenn *Menschenopfer* 62 и сл., 173 и сл.

⁴ Котляревскіи пр. съч. 42 и сл.

⁵ Chantepie de la Saussaye *Lehrbuch* II 46.

⁶ Вж. литература въ заб. 3.

⁷ Munkácsi въ en. *Ethnographia* VII 309 привежда следното мѣсто за куманитѣ изъ Jean Sire de Joinville *Histoire de Saint Louis Credo et lettre à Louis X sec*. Ed. Paris 1874, 272: „uns riches chevaliers estoit mors et il avoit l'on fait une grant fosse et large en terre, et l'avoit l'on assis mout noblement et parei en une chaere ; et li mist l'on avec li le meillour cheval que il eust et le meillour sergent, tout vif. Li serjans, avant que il fust mis en la fosse avec son signour, il print congié au roy Commain et aus autres riches signours; et au penre congié que il fesoit à aus, il li metoient en escharpe grant foison d'or et d'argent, et li disoient: „Quant je venrai en l'autre siecle, si me rendras ce que je te bail“. Et il disoit: „Si ferai-je bien volentiers“. — Li grans roys des Commain li bailla unes lettres qui aloient à lour premier roy, que il li mandoit que cil preudom avoit mout bien vescu et que il l'avoit mout bien servi, et que il li guerredonnast son servise. Quant cé fu fait, il le mistrent en la fosse avec son signour et avec le cheval tout vif; et puis lancierent sus le pertuis de la fosse planches bien chevillies, et touz li ost courut à pierres et à terre; et avant que il dormissent, orent il fait, en remembrance de ceusque il avoient enterrei, une grant montaigne sur aus“.

историкъ Менандъръ разказва, че, когато умрѣль Силзибуль, синътъ му, тюркскитъ ханъ Турксантъ, заповѣдалъ презъ единъ отъ траурнитѣ дни на четирма души да отидатъ на онзи свѣтъ и да занесатъ нѣкакво известие на умрѣлия Силзибуль¹. Този обичай се срѣща и извънъ тюркскитѣ народи. Така напр., Херодотъ разказва, че гетитѣ имали обичай да пращатъ всѣки четири години пратеникъ до своя богъ Залмоксисъ². Всички споменати по-горе обичаи показватъ ясно, че у първобългаритѣ представата за задгробенъ животъ е била много развита. Тѣ сж вѣрвали, както личи, че мъртвецътъ продължава да живѣе на онзи свѣтъ и да се нуждае отъ жена, слуги, свита и др. Приведенитѣ арабски известия за първобългарскитѣ погребални обичаи още не сж потвърдени отъ археологически находки.

Споредъ стотния отговоръ на папа Николай I първобългаритѣ сж издигали могила надъ гроба на умрѣлия³. Могилата е била толкова по-величествена, колкото по-знатно е било погребаното лице, както това се вижда отъ следния Омуртаговъ надписъ:⁴ † Κα[v]ὰς ὑβιγῆ Ὠμο(μο)ρτὰγ ἰς τὸν παλεόν ὕκον αὐτοῦ μένο(v) ἐπύησεν ὑέρφυμον ὕκο(v) ἰς τὸν Δανούβην κ(ἐ) ἀναμέσα τον δύο ὕκο(v) τον πανφύμο(v) καταμετρήσας ἰς τὴν μέσην ἐπύισα τοῦμβαν κὲ ἀπὸ τὴν αὐτῆ(v) μέσην τῆς τοῦμβας ἕως τὴν αὐλί(v) μου τὴν ἀρχέα(v) ἰσὶν ὀργγὲ μυριάδες β' κ(ἐ) ἐπὶ τὸν Δάνουβιν ἰσην ὀργγὲς μυριάδες β'. τὸ δὲ αὐτὸ τουβί(v) ἐστὶν πάνφυμο(v) κ(ἐ) μετρίσα(v)τες τὴν γῖν ἐπύισα τὰ γράματα ταῦτα· ὁ ἄνθρωπος κ(ἐ) καλὰ ζὼν ἀποθνήσκει κὲ ἄλος γενᾶτε κὲ ἴνα ὁ ἔσχατον γηνόμενος ταῦτα θεωρὸν ὑπομνήσκετε τὸν πύισαντα αὐτό. τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἀρχοντός ἐστὶν Ὠμορτὰγ καννὰς

¹ Excerpta de leg. I 207: τότε δε ἐν μισ τὼν πενθ-ἰμων ἡμέρη τέτταρας δοριάλωτους Ὀδννοος δεσμώτας ἀγαγὼν κατοικομένῃ ἤδη τῇ πατρί, (δόχια ds *olx&itq. γλώττ-Q* προσαγορεύουσι τὰ ἐπὶ τοῖς τῆθ-νβῶσι νόμιμα) τούτους 3ῆ ὀδν τ-ὼς δβιλαίους ἐς μέσον ἀγαγὼν &μα τοῖς πατρηοῖς ἴπποις βαρβάρῃ ἐνβκβλεύβτο φων[^] ἐκεῖσε ἀπιοῦσαν ἀναγγεῖλαι Σιλζιβούλφ τῇ πατρί, δπόσην αὐτῇ ...

² Herodot. IV 94: διὰ πβντετηρίδος δὲ τὸν πάλφ λάχοντα alsI σφέων αὐτῶν ἀποπέμποοσι ἀγγελον παρὰ τὸν Ζάλμοξιν, ἐντβλλόμβνοι τῶν &ν ἐχάστοτβ δέωνται. Срв. Fr. Pfister въ *Philologische Wochenschrift* Jahrg. 49 (1929), Sp. 980 и сл.

³ Responsa etc. 100: „Qui in praelio defunctus fuerit, utrum reportandus ad propria sit, si parentes eius aut socii elus voluerint, ex praecedente capitulo potestis colligere. Siquidem Idcirco, si voluerint propinqui, ad propria reportandus est mortuus, ut eius tumulum intuentes proximi recordentur ipsius et pro eo Domino preces fundant.

⁴ В. Бешевлиевъ *Първобългарски надписи* № 10.

ὕβριγῆ ὁ Θε(εὸς) ἀξήροσι αὐτὸν ζῆσε ἔτη ρ'. Споредъ Иорданесъ върху гроба на Атила била издигната сѣщо така могила¹.

До насъ сѣ достигнали нѣколко надгробни каменни надписи отъ времето на Омуртага, издигнати въ паметъ на разни знатни лица². Обаче не е още напълно установено, кѣде сѣ били поставени тѣзи надписи, дали върху могили, обикновени гробове или другаде.

Споредъ стотния отговоръ на папа Николай I. първобългаритѣ имали обичай да занасятъ въ страната си убититѣ въ сражение, когато тѣхнитѣ родители и другари пожелаатъ, и тамъ да го погребватъ.³ Това известие изглежда да се потвърждава отъ достигналитѣ до насъ надгробни надписи. Защото четири отъ тѣхъ сѣ поставени на лица, загинали въ сражения или удавени въ рѣки (Днепъръ, Тиса) далечъ отъ околноститѣ на Плиска, гдето сѣ намѣрени въпроснитѣ надписи. Разбира се, не е изключена възможността да се касае въ случая за чисто възпоменателни надписи. издигнати върху т. н. кенотафии, т. е. праздни гробове или на особени видни мѣста. Дали желанието да се погребе мъртвецътъ въ родната му земя има връзка съ култа къмъ мъртвитѣ или стои въ връзка съ хунския обичай да се отнася тѣлото на убития въ сражение, за да се наследи имота му⁴, не може да се каже.

Митъ

Една отъ необходимитѣ части на понятието религия представя митътъ. Подъ митъ се разбиратъ всички разкази и съобщения, които се отнасятъ до богове, демони, божествени сѣщества, херои, орендистични сили, действащи въ нѣкакви предмети, хора и животни, и които разказватъ за тѣхнитѣ дѣла и прояви. Следователно митътъ е онази частъ отъ религията, въ която отношението на човѣка спрямо божественитѣ

¹ *Jordanis Romana et Getica* XLIX 258: postquam talibus lamentis est defletus, stravam super tumulum eius quam appellant ipsi ingenti commensatione concelebrant.

² Вж. В. Бешевлиевъ *Първобългарски надписи* №№ 1—9.

³ *Responsa etc.* C.: Qui in praelio defunctus fuerit, utrum reportandus ad propria sit, si parentes eius aut socii eius voluerint, ex praecedente capitulo potestis colligere. Siquidem idcirco, si voluerint propinqui, ad propria reportandus est mortuus, u eius tumulum intuentes proximi recordentur ipsius, et pro eo Domino preces fundant.

⁴ De Groot *Die Hunnen* 61: „Wer aus dem Kriegsgetümmel einen Toten hinwegträgt, dem wird dessen Habe zugewiesen“. Срв J. Deguignes *Histoire générale des huns, des turcs etc.* I 2, 15: „Celui qui pouvoit enlever le corps de son camarade tué dans un combat, devenoit son héritier et s'emparoit de son bien“.

сили се изразява въ разкази. Митътъ, схванатъ така широко, се срѣща въ всички религии. Той не е липсвалъ разбира се и на първобългарската религия. Обаче за съжаление до насъ не сж достигнали първобългарски митични разкази. Известни следи за такива сж се опазили, може би, въ следнитѣ два случая. Въ т. н. именникъ на първобългарскитѣ канове¹ се споменува, че първиятъ канъ Авитохоль живѣлъ 300 години, а неговиятъ наследникъ Ирникъ 150. Навѣрно този митиченъ дълъгъ животъ е билъ изпѣстренъ съ много предания и разкази². Въ единъ повреденъ първобългарски надписъ се споменува думата *грифонъ* (γρῦψ)³. За съжаление отъ контекста не личи въ каквъ редъ на мисли е спомената тази дума. Обаче изглежда, че грифонътъ, може би, подъ чуждо влияние е игралъ нѣкаква роля въ митологията на тюркскитѣ народи. Споредъ византийския историкъ Прискъ аваритѣ били изтикани отъ своитѣ стари селища отъ народи, живуши въ страната около Океана, които напустнали тази страна, понеже били нападнати отъ множество грифони⁴. Изображения на грифони се срѣщатъ по канитѣ на т. н. Атилово съкровище отъ Nagy-Szent-Miklós, Унгария.

Покрай своитѣ частни народни предания първобългаритѣ сж познавали и други, общи за отдѣлни или за всички тюркски народи, а сжщо така и предания за създаване на вселената и др. Обаче отъ всичко това до насъ нищо не е достигнало.

¹ И. Миккола *Тюркско-болгарское лѣточисленіе* Изв. Отд. Русск. яз. и слов. Имп. Акад. Петроградъ XVIII (1913) I 243 и сл.; В. Н. Златарски *История* I 1, 353 и сл.

² Споредъ В. von Arnim *Wer war Авитохоль?* въ Сборникъ Милетичъ 513 и сл. Авитохоль е библейското лице Ἀχειτόφελ. За Ирникъ обикновено се приема, че е най-малкиятъ Атиловъ синъ Ἡρνάχ, Hernas, за когото Прискъ разказва следното (Excerpta de leg. I 145, 5 и сл.): αὐτὸς γὰρ ἔμενεν ἀστεμφῆς καὶ τὸ εἶδος ἀμετάτρεπτος καὶ οὐδὲν οὔτε λέγων οὔτε ποιῶν γέλωτος ἐχόμενον ἐφαίνετο, πλὴν ὅτι τὸν νεώτατον τῶν παίδων (Ἡρνᾶς δὲ ὄνομα τούτου) εἰσιόντα καὶ παρεστῶτα εἶλκε τῆς παρεΐας γαληνοῖς ἀποβλέπων ὄμμασι πρὸς αὐτόν. ἐμοῦ δὲ θαυμάζοντος, ὅπως τῶν μὲν ἄλλων παίδων ὀλιγοροίη, πρὸς δὲ ἐκεῖνον ἔχοι τὸν νοῦν, ὁ παρακαθήμενος βάρβαρος συνιεις τῆς Αὐσονίων φωνῆς καὶ τῶν παρ' αὐτοῦ μοι ρηθησομένων μηδὲν ἐκλέγειν προειπὼν ἔρασκε τοὺς μάντις τῷ Ἀττίλῃ προηγορευκέναи τὸ μὲν αὐτοῦ πεσεῖσθαι γένος, ὑπὸ δὲ τοῦ παιδὸς ἀναστήσεσθαι τούτου. ὡς δὲ ἐν τῷ συμποσίῳ εἶλκον τὴν νύκτα, ὑπεξήλθομεν ἐπὶ πολὺ μὴ βουλευθέντες τῷ πότῳ προσκαρτερεῖν.

³ Бешевлиевъ *Първобългарски. надписи* № 13. Вж. сжщо Greif въ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. III 1129 и сл.

⁴ Вж. К. Meuli *Scythica* въ сп. Hermes 70 (1935), 155 и сл. и тамъ приведената литература. Suidae *Lexicon* ed. A. Adler. Lipsiae 1928 s. v. Ἀβάρις.